

P O L İ S A K A D E M İ Y A S I

KAFEDRA: «İctimai elmlər»

FƏNN: «Azərbaycan tarixi»

FAKÜLTƏ: Əyani

MÜHAZİRƏ

MÖVZU: №16 «MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI»

Vaxt-4 saat

Tərtib etdilər: «İctimai elmlər»
kafedrasının rəisi,
polis kapitanı

Rəhim Məcnunov

«İctimai elmlər»
kafedrasının baş
müəllimi, polis kapitanı, t.ü.f.d.

Rəşad Qasimov

Mühazirə kafedranının iclasında müzakirə edilib və bəyənilib.

Protokol № _____ “ _____ ” _____ 2018-ci il

BAKİ 2018

MÖVZU № 16. «MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI»

PLAN

GİRİŞ

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyinin bərpa edilməsi
2. Müstəqilliyin ilk illərində hərbi-siyasi vəziyyət. Qarabağ müharibəsi
3. Müstəqilliyin möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə
4. Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici siyasəti (1993-2003-cü illər)
5. Azərbaycan XXI əsrin əvvəllərində. Ölkənin iqtisadi və siyasi həyatında yeni mərhələ

NƏTİCƏ:

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. Azərbaycan tarixi, 7 cildə. Bakı, 2003, 2007. VII cild. səh. 249-488
2. Azərbaycan tarixi. XIX-XXI əsrin əvvəlləri. Ali məktəblər üçün müəhazirələr kursu. Bakı 2010
3. Məmmədov İ. Azərbaycan tarixi (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, 2005. səh.397-414
4. Heydər Əliyevin Yeni əsr və III minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti. "Xalq qəzeti", Bakı, 31.12.2000
5. Heydər Əliyevin "Azərbaycan polisi günü"yə həsr edilmiş təntənəli mərasimdə nitqi. "Xalq qəzeti", Bakı, 03.07.2002
6. Vahabzadə V. Əliyarlı S. Dağlıq Qarabağ: İddialar və həqiqətlər. Azərbaycan" jurnalı №2 səh.187
7. Məmmədov Ə. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin bərpası və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə. Bakı, 1999
8. Əliyev M. Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşması və inkişaf problemləri. Bakı, 2000
9. Qasımov M. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər). 3 hissədə, I hissə (1914-cü il avqust – 1917-ci il oktyabr). Bakı, 2000
10. Qasımov M. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər). 3 hissədə, II hissə (1917-ci il noyabr – 1918-ci il noyabr). Bakı, 2001
11. Qasımov M. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər). 3 hissədə, III hissə (sənədlər, materiallar, xəritələr, şəkillər). Bakı, 2004
12. Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi. Bakı, 2011
13. Qasımov R. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – Osmanlı münasibətləri. Bakı, 2018

GİRİŞ

Qədim tarixə və zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik olan Azərbaycan xalqı XX yüzilliyin son onilliyinə müstəqil bir dövlət kimi daxil oldu. Bu, xalqımızın azadlıq və müstəqillik uğrunda apardığı prinsiplial mübarizəsində qazandığı parlaq nailiyyət və böyük tarixi qələbəsi idi. Müstəqillik uğrunda genişlənən azadlıq hərəkatı 8 milyonluq Azərbaycan xalqını ayağa qaldırdı və onun qarşısında tarixi bir vəzifə qoydu. Azadlıq və müstəqillik uğrunda xalqımızın inadla apardığı prinsiplial mübarizənin məntiqi nəticəsi olaraq nəhayət, 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktının qəbul edilməsi ilə ölkəmiz öz müstəqilliyini yenidən qazandı və əsrin əvvəllərində itirilmiş müstəqilliyimiz bərpa olundu. Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin dediyi kimi, «Müstəqil Azərbaycan Respublikası bizim ən böyük tarixi nailiyyətimizdir və Azərbaycanın müstəqilliyi daimidir, dönməzdir, əbədidir».

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası ilə əldə edilən nailiyyətlər və doxsanıncı illərin əvvəllərində ölkədə yaranmış dərin siyasi hakimiyyət böhranı, Dağlıq Qarabağ və Ermənistan-Azərbaycan müharibəsi, erməni millətçi silahlı birləşmələri tərəfindən torpaqlarımızın işğalı dövlət müstəqilliyimizin taleyini təhlükə qarşısında qoydu.

Azərbaycanı labüd təhlükədən-vətəndaş qarşudurmasından yalnız ümummilli lider H. Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi xilas etdi.

Sual 1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyinin bərpa edilməsi

Siyasi vəziyyət. SSRİ-də davam edən inzibati-amirlik rejimi Kommunist Partiyasının rəhbər və istiqamətverici rolunu dəyişdirdi, o, sosial-iqtisadi, ictimai-mədəni, idarəçilik siyasəti problemlərini həll etmək iqtidarını itirməyə başladı. "Yenidənqurma" və digər tələsik tədbirlərlə çoxmillətli Sovet dövlətini labüd iflasdan xilas etmək mümkün deyildi.

Bir qrup ziyalının müraciətindən "təsirlənən" iqtidar və AXC liderləri 1990-cı ilin mayın 17-də görüşüb **Məşvərət Şurası** yaratdılar.

Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyası **mayın 19-da** Məşvərət Şurasında əvvəlcədən əldə olunmuş razılığa əsasən, müxalifətin maneəsinə rast gəlmədən prezident vəzifəsi təsis etdi və Ayaz Mütəllibovu respublikanın **prezidenti** seçdi.

Respublikanın prezidenti **21 may fərmanı** ilə **28 mayı**-1918-ci ildə Azərbaycan Respublikasının yarandığı günü-Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpası günü elan etdi. Həmin gün Azərbaycan Respublikasının üçrəngli bayrağı keçmiş Azərbaycan parlamentinin binası üzərində yenidən qaldırıldı. Fövqəladə vəziyyət olmasına baxmayaraq, Bakıda, habelə Gəncədə və respublikanın başqa şəhərlərində **28 may** münasibətilə mitinqlər, nümayişlər keçirildi, Beləliklə, Məşvərət Şurası vasitəsilə iqtidarla müxalifət arasında əldə olunmuş razılıqlar azadlıq, müstəqillik ideallarını geniş təbliğ etmək imkanları yaratdı. Lakin şura tezliklə iqtidarın təqsiri üzündən siyasi fəaliyyətdən qaldı.

Qanlı Yanvardan sonra Azərbaycan xalqının öz qüdrətli rəhbəri ilə birləşəcəyindən qorxuya düşən imperiya və respublika başçıları Heydər Əliyevə qarşı repressiya planları hazırladılar və həyata keçirdilər, onun Azərbaycana qayıtmasına mane olmağa çalışdılar. Ayaz Mütəllibov Moskvaya - Heydər Əliyevə xəbər göndərərək bildirmişdi ki, onun qayıdışı ilə "Azərbaycanda böyük qarışıqlıqlar baş verə bilər". Bakı hava limanında Heydər Əliyevi qarşılayacaq şəxslərdən biri, görkəmli naşir Əjdər Xanbabayev 1990-cı il mayın 30-da qətlə yetirildi.

Ən yüksək dairələrdən edilən xəbərdarlıqlara baxmayaraq, tarixin bu məsuliyyətli və çətin dövründə xalq ilə bir olmağı, ona kömək etməyi vacib bilən Heydər Əliyev **1990-cı il iyulun 20-də** təyyarə ilə Bakıya qayıtdı. Lakin iqtidarın təzyiqi ilə ki gündən sonra - iyulun 22-də Heydər Əliyev Naxçıvana getdi.

Azərbaycan SSR və Naxçıvan MSSR xalq deputatları sovetlərinə sentyabrın 30-da seçkilər keçirildi. Qeyri-demokratik seçki qanununun özünü də rəhbər dairələr biabırçı şəkildə pozurdular. Bu yolla onlar seçkilərin nəticələrini saxtalaşdırıb parlamentdə yerlərin çoxunu kommunistlərə verdilər.

1991-ci ilin əvvəllərində SSRİ-nin saxlanması haqqında **referendumun** keçirilməsi qərara alındı. Heydər Əliyevin təşəbbüsü və siyasi iradəsi ilə Naxçıvan MR Ali Məclisi 1991-ci il martın 14-də referendumda iştirak etməmək haqqında qərar qəbul etdi. Azərbaycanın demokratik qüvvələri referendumu boykot etdilər. On gün (qanunla iki ay olmalı idi) tələm-tələsik "hazırlıq"dan sonra martın 17-də keçirilmiş "referendum"un nəticələri saxtalaşdırıldı, guya səsvermədə iştirak edənlərin 93,3 faizi SSRİ-nin saxlanması lehinə oldu.

Heydər Əliyev respublikada xalq kütlələri tərəfindən başlanmış milli dövlət quruluşunun dirçəlişi hərəkatını dəstəkləməyə çağırırdı. Onun rəhbərliyi altında milli dövlətçilik ənənələrinin bərpasına başlanmışdı. **1990-cı il noyabrın 17-də** Naxçıvan MSSR parlamentinin Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən sessiyası Muxtar

Respublikanın adından **"sovet sosialist"** sözlərinin götürülməsi, Azərbaycan Cümhuriyyətinin **üçrəngli, ay-ulduzlu bayrağının Dövlət Bayrağı** kimi qəbul edilməsi və bu barədə **Azərbaycan parlamenti qarşısında qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında məsələ qaldırılması haqqında tarixi qərarlar qəbul etdi.** Muxtar Respublika Ali qanunverici orqanı **"Ali Məclis"** adlandırıldı. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Naxçıvan MR Ali Məclisi **1990-cı il noyabrın 21-də 20 Yanvar faciəsinə siyasi qiymət verdi**, bu qanlı hadisədə SSRİ rəhbərliyi ilə yanaşı, respublika başçıları Ə.Vəzirovun, A.Mütəllibovun və onların əlaltılarının günahkar olduqlarını qeyd etdi, xalqa kimlərin ona rəhbərlik etmək istədiyini göstərdi.

Naxçıvan MR-də həyata keçirilən demokratik tədbirlər bütün Azərbaycana örnək oldu. Demokratik qüvvələrin tələbi ilə **1991-ci il fevralın 5-də** Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyası bir sıra tarixi qərarlar qəbul etdi. Dövlətin adı dəyişdirilib **"Azərbaycan Respublikası"** adlandırıldı. Azərbaycan Cümhuriyyətinin bayrağı **Dövlət Bayrağı** kimi təsdiq olundu.

1990-cı il aprelin 23-də SSRİ prezidenti ilə referendumda iştirak etmiş 9 respublikanın yüksək vəzifəli şəxsi Moskva yaxınlığındakı **Novo-Oqaryova** prezident iqamətgahında tezliklə yeni ittifaq müqaviləsi **"Suveren Dövlətlər İttifaqı"** müqaviləsinin bağlanacağı haqqında niyyət protokolu imzaladılar. Müqavilə bağlandıqdan sonra altı aydan gec olmayaraq ittifaq orqanlarına yeni seçkilər keçirilməsi və bu yolla rəqiblərin siyasi hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması nəzərdə tutulurdu.

Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 1991-ci il 26 iyun tarixli sessiyası, Demblokun etirazına baxmayaraq, bu layihəni ümumən bəyəndi və başda prezident olmaqla Azərbaycan adından onu imzalayacaq nümayəndə heyətini təsdiq etdi.

İmperiya rəhbərliyi may-iyun aylarında Goranboyda erməni quldurlarına köməyi azaltmaqla həm Ümumittifaq referendumunda iştirak etməmiş Ermənistanı "cəzalandırdı", həm də Azərbaycanda Mütəllibov rejimini bir qədər populyarlaşdırmağa bildi. Bundan istifadə edən prezident mövqelərini möhkəmləndirmək, parlamentdən asılılığını azaltmaq üçün ümumxalq **prezident seçkilərinə** getməyi qərara aldı. Seçkilər **sentabrın 8-nə** təyin olundu. İqtidar xalq arasında böyük nüfuzla malik olan Heydər Əliyevin prezident seçilə biləcəyindən təşvişə düşüb qanuna **yaş senzi** və son beş ildə Azərbaycanda yaşamaq haqqında tələbi daxil etdi. Xalq bu məhdudiyətlərin götürülməsini tələb edir, mitinqlər keçirirdi.

Heydər Əliyev imperiyanı qoruyub saxlamağa çalışan qüvvələrə, ilk növbədə, Kommunist Partiyasına və Sovet hökumətinə açıq etirazını bildirdi, onların riyakar siyasətini ifşa etdi. O, **1991-ci il iyulun 19-da** Kommunist Partiyası sıralarından çıxdı.

Dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi. İmperiya hakimiyyətinin yuxarı eşelonlarında mühafizəkar qüvvələrin müqaviməti getdikcə güclənirdi. Onların səmərəli fəaliyyəti üçün inflyasiyanın sürətlə artması, əhalinin vəziyyətinin gündən-günə pisləşməsi münasib şərait yaradırdı. 1991-ci ilin iyununda SSRİ Ali Sovetinin qapalı iclasında mühafizəkarların liderləri Nazirlər Kabinetinə fəvqəladə səlahiyyətlər verilməsini tələb etdilər. Bu, baş tutmadı. İrticanın növbəti hücumu **18-19 avqust dövlət çevrilişi** cəhdində təzahür etdi. Onun başçıları Forosda (Kırmıda) istirahət edən M.Qorbaçovu "neytrallaşdırıb", **Dövlət Fəvqəladə Vəziyyət Komitəsi (QKÇP)** təşkil etdilər və "demokratikləşdirmə"nin, "yenidənqurma"nın çıxılmaz vəziyyətə saldığı

imperiyayı iflasdan qurtarmaq üçün bütün hakimiyyəti öz əllərinə aldılar. Kommunist Partiyası bu çevrilişi müdafiə etdi.

Qiyamçılar səhv etmişdilər, onlar iri şəhərlərdə demokratik qüvvələrin güclü olduğunu nəzərə almamışdılar. Avqustun 19-da Rusiya prezidenti Boris Yeltsinin başçılığı ilə bütün demokratik qüvvələr birləşib qiyama qarşı ayağa qalxdılar.

Azərbaycanda da demokratik qüvvələr "hərbi xuntanın" - Dövlət Fövqəladə Vəziyyət Komitəsinin qanunazidd fəaliyyətinə qarşı çıxdılar. Lakin iqtidar çevrilişə tərəfdar olduğunu bildirdi.

Demokratik qüvvələrin birgə fəaliyyəti nəticəsində SSRİ-də dövlət çevrilişinin qarşısı alındı. Azərbaycanda da irticaya tərəfdar olan qüvvələrə qarşı mübarizə, mitinqlər təşkil edilmişdi.

Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin xalqın tələbi ilə çağırılmış növbədənkenar sessiyası 1991-ci il **avqustun 30-da** saat 13.30-da Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında bəyanat - "**Azadlıq Bəyannaməsi**" qəbul etdi.

Naxçıvan MR Ali Məclisi **1991-ci il sentyabrın 3-də** dəfələrlə namizədliyini geri götürməsinə baxmayaraq, Heydər Əliyevi xalqın təkidli tələbi ilə Ali Məclisin sədri seçdi.

1991-ci il sentyabrın 8-də Azərbaycanda **prezident seçkiləri** keçirildi. Demokratik qüvvələr bu seçkiləri boykot etdilər. Prezident seçkiləri Naxçıvan MR ərazisində keçirilmədi. 8 sentyabr seçkilərinin nəticələrinə görə A.Mütəllibov yenidən prezident elan olundu.

1991-ci il oktyabrın 3-də prezident və xalq cəbhəsi liderlərinin görüşündə **Milli Şura** yaradılması haqqında razılıq əldə olundu. Heydər Əliyev hakimiyyətperəstlərin xalqa, demokratiyaya qarşı yönəlmiş bu sövdələşməsinin əleyhinə çıxdı, AXC-nin ona Milli Şuraya daxil olmaq təklifini rədd etdi.

Prezident yerlərdə tərəfdarları vasitəsilə möhkəmlənmək üçün dövlət, hakimiyyət, idarəetmə quruluşunu və fəaliyyətini təkmilləşdirmək adı ilə **oktyabrın 18-də** rayonlarda, şəhərlərdə, şəhər rayonlarında **icra hakimiyyəti başçıları** vəzifəsini təsis etdi və bu vəzifələrə özünə dayaq hesab etdiyi adamları qoydu. Prezident idarəsi yaradıldı. Dövlət katibi və dövlət müşavirləri vəzifələri təsis edildi. İlk dövlət katibi Tofiq İsmayılov təyin edildi. Lakin nə bu tədbirlər, nə də əhalinin sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmağa yönəldilən, dərin inflyasiya şəraitində real təsirə malik olmayan bəzi sosial güzəştlər A.Mütəllibovun mövqeyini möhkəmləndirə bilmədi.

İmperiyanın güc toplayıb təşəbbüsü ələ alacağını gözləyən respublika rəhbərliyi Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Qanunun qəbul olunmasını xeyli yubatdı.

Nəhayət, **1991-ci il oktyabrın 18-də** Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasında "**Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Akti**" yekdilliklə qəbul edildi.

Lakin Azərbaycan iqtidarı hələ də imperiyanın iflasdan xilas olacağına və öz hakimiyyətini qoruyub saxlaya biləcəyinə ümidini itirmirdi. Respublikanın dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında Konstitusiyaya aktının referendumla təsdiq edilməsi uzadılırdı.

1991-ci il oktyabrın 19-da mühafizəkarların cidd-cəhdlərinə baxmayaraq, müxalifətin təklifi ilə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin XII çağırış II sessiyası M.Qorbaçovun yeni ittifaq üçün iqtisadi baza yaratmaq məqsədilə irəli sürdüyü iqtisadi birlik haqqında

müqavilə bağlamaq təşəbbüsünə Azərbaycanın qoşulmasına etiraz etdi. Azərbaycan başqa respublikalarla birtərəfli iqtisadi müqavilələr bağlanmasına üstünlük verdi.

1991-ci il noyabrın 14-də Moskva yaxınlığında Novo-Oqaryovada yeddi respublika - Rusiya, Belarus, Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan və Türkmənistan rəhbərləri yeni dövlətlərarası birlik - "Suveren Dövlətlər İttifaqı"nı yaratmaq haqqında niyyətlərini bildirdilər. Respublikalarda, o cümlədən Azərbaycanda demokratik qüvvələr buna qarşı qəti mübarizəyə qalxdılar. Hazırlanmış müqaviləyə M.Qorbaçovdan başqa heç kim imza atmadı.

Noyabrın 20-də Yuxarı Qarabağda Xocavənd kəndinin düşmən tərəfindən ələ keçirilib vandalizmə məruz qalması ilə əlaqədar vəziyyətlə yerində tanış olan respublikanın bir neçə yüksək vəzifəli şəxsini, o cümlədən Dövlət katibini, daxili işlər nazirini, Baş prokuroru, habelə SSRİ Müdafiə Nazirliyi nümayəndələrini, Rusiya və Qazaxıstan müşahidəçilərini Ağdama gətirən vertolyotun **Qarakənd** yaxınlığında vurulub salınması respublikada siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi.

1991-ci il dekabrın 8-də Brest şəhəri yaxınlığındakı "Viskuli" iqamətgahında Rusiya Federasiyası, Ukrayna və Belarus respublikaları rəhbərləri Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) yaradılması haqqında müqavilə bağladılar. **"Belovejsk sazişi"** adlı müqavilədə SSRİ-nin hüquqi subyekt kimi mövcudiyətinə son qoyulduğu elan olundu. Brest "üçlüyü" keçmiş SSRİ-yə daxil olan respublikaları da bu birliyə qoşulmağa dəvət etdi.

Azərbaycan Respublikasında **dekabrın 29-da ümumxalq səsverməsi** keçirildi. Referendum bülleteninə bir sual yazılmışdı: "Siz Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin qəbul etdiyi Konstitusiya Aktına tərəfdarsınız mı?" Səsvermə hüququ olanların 95 faizdən çoxu referendumda iştirak etdi. Azərbaycan xalqı yekdilliklə respublikanın dövlət müstəqilliyinə tərəfdar çıxdı.

1992-ci il mayın 27-də Milli Məclis Azərbaycan Respublikasının **Dövlət Himnini** (musiqisi Üzeyir Hacıbəyovun, sözləri Əhməd Cavadındır), 1993-cü il fevralın 23-də isə üçrəngli dairəvi qalxan üzərində, içində alov olan səkkizguşəli ulduz təsvirli **Dövlət Gerbini** təsdiq etdi.

SSRİ-nin dağılması, imperiyapərəst qüvvələrin onun bərpa olunmasına göstərdiyi cəhdlərə qarşı xalqların mübarizəsi sayəsində sovet respublikaları dövlət müstəqilliyi əldə etdilər. Tarix XX əsrdə Azərbaycan xalqına dövlət müstəqilliyini elan etmək imkanı verdi. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi elan edildi. Lakin xalq müstəqil dövlətçiliyini qurmaq, onu inkişaf etdirmək, möhkəmləndirmək və müdafiə etmək yolunda ağır məşəqqətlərlə üzləşdi.

Beləliklə, müstəqilliyini yenidən bərpa edən gənc Azərbaycan Respublikasının qarşısında yeni tarixi vəzifələr qoyuldu. Bu tarixi vəzifələr əsasən aşağıdakılardan ibarət idi. Yenidən yaradılmış dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, demokratik, hüquqi dünyəvi dövlət qurulması, ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi; Ermənistan-Azərbaycan müharibəsinin və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həlli; daxildə sakitliyin və sabitliyin bərpası; əhalinin təhlükəsizliyinin, sosial və mədəni rifahının təmin edilməsi; bazar iqtisadiyyatına doğru dərin islahatların həyata keçirilməsi; milli və dövlət strukturlarının yaradılması; əsaslandırılmış daxili və xarici siyasət kursunun hazırlanması.

«Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktı»nın qəbul olunmasından keçən sonrakı dövrü şərti olaraq üç mərhələyə ayırmaq olar: **1)**

1991-ci ilin oktyabrından 1992-ci ilin iyununadək olan dövr - müstəqilliyin ilk illəri; **2) 1992-ci ilin iyunundan 1993-cü ilin iyununadək olan dövr**-Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin hakimiyyəti dövrü; **3) 1993-cü ilin iyunundan bu günədək olan dövr** – böyük dövlət xadimi Heydər Əliyevin "böyük siyasət"ə qayıdışı, Azərbaycan rəhbərliyi və prezident İlham Əliyev tərəfindən bu kursun davam və inkişaf etdirilməsi mərhələsi.

Sual 2. Müstəqilliyin ilk illərində hərbi-siyasi vəziyyət. Qarabağ müharibəsi

Azərbaycanın Müstəqillik Aktı qəbul edildikdən sonra qarşıda hələ çətin və mürəkkəb vəzifələr dururdu. Bir tərəfdən erməni təcavüzü genişlənir, torpaqlarımız işğal edilir, digər tərəfdən isə ölkə daxilində hakimiyyət uğrunda siyasi çəkişmələr güclənir və nəticədə xalq ağır itkilər verirdi. Dağlıq Qarabağ problemi və Ermənistan-Azərbaycan müharibəsi respublika iqtisadiyyatına ağır zərbə vurdu, onu iflic vəziyyətinə saldı. Gündən-günə maddi nemətlər istehsalı azalır, iqtisadi tənəzzül dərinləşirdi. Bakıda, Gəncədə, Naxçıvanda, Lənkəranda, Şamaxıda, Şəkiddə, Qubada, Şəmkirdə, Qazaxda və respublikanın bütün bölgələrində zavodlar və fabriklər dağıdılır, onların avadanlıqları amansızcasına talan edilir, əsas istehsal vasitələri və maşınqayırma avadanlıqları, neft maşınqayırma zavodları işi dayandırır və onların əksəriyyəti məhv edilirdi. Respublikanın aparıcı sənaye müəssisələri ağır iflic vəziyyətə düşmüş, dərin iqtisadi böhran genişləndirdi. Respublikanın kənd təsərrüfatına da güclü zərbə vuruldu. Ölkənin bütün rayonlarında və kəndlərdə kolxoz və sovxozlar məhv edilir, əvəzində isə yeni yaradılan fermer təsərrüfatları gözlənilən nəticələr vermirdi. Kolxoz və sovxozların maşın-traktor parkları, kənd təsərrüfat avadanlıqları, meliorasiya qurğuları sıradan çıxmış, suvarma kanalları bərhad hala düşmüşdür. Torpaqların çoxu becərilmədiyindən yararsız hala düşmüş və çox hissəsi şoranlaşmışdı.

İqtisadiyyatda hərc-mərclik baş alıb gedirdi, yalançı rəhbərlər və idarə müdirləri işə məsuliyyətsiz yanaşır, nəzarətsizlik artır və nəticədə iqtisadiyyata böyük ziyan dəyirdi. Respublika talanır, xalqın sərvəti dağıdılırdı. Müəssisələrin avadanlığı sökülüb xaricə daşınırdı, hətta Bakı metrosunun ehtiyat kabinetləri də oğurlanıb satılmışdı.

Nadir ağaclar olan meşələrimiz talanır və qırılıb məhv edilirdi. 1992-ci ildə pambıq sahələrindən 100 min tondan çox məhsul yığılmamış, çoxlu üzüm məhsulları torpaqda qalıb xarab olmuşdu.

Respublika Prezidenti cənab İlham Əliyev həmin dövrün konkret təhlilini verərək demişdir ki, 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda «...*iqtisadi böhran, siyasi böhran, hərbi böhran, vətəndaş müharibəsi, Ermənistanın Azərbaycana qarşı etdiyi təcavüz, torpaqlarımızın işğal olunması, vətəndaş qarşıdurması. Bütövlükdə Azərbaycan dövlətçiliyi sual altında idi*».

Müəssisələr bağlanır, işsizlik artır, əhalinin güzəranı və sosial vəziyyəti sürətlə pisləşirdi. Ölkənin maliyyə sistemi bərhad vəziyyətə düşmüş, inflyasiya dərinləşmişdi. Ölkənin qızıl fondu olan ixtisaslı mütəxəssis kadrları işlərindən uzaqlaşdırılmış, yerinə səriştəsiz və naşı adamlar gətirilmişdi. Beləliklə, ölkənin iqtisadiyyatı ciddi sarsıntılara məruz qalmış, dərin iqtisadi və sosial siyasi böhran yaranmışdı. Azərbaycanın belə ağır bir vaxtında ayrı-ayrı bölgələrdə yaranan silahlı qruplaşmalar ölkəni parçalamaq və hakimiyyəti ələ keçirmək niyyəti ilə çıxışlar və qiyamlar etməyə başladılar. Beləliklə, gənc müstəqil dövlətin müqəddəratı Azərbaycan prezidenti cənab İlham Əliyevin dediyi kimi, «*bütövlükdə Azərbaycan dövlətinin taleyi sual altında idi*».

Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dövlətinin belə ağır bir vaxtında erməni silahlı qüvvələri hücumlarını davam etdirərək Azərbaycanın ərazilərini və torpaqlarını dalbadal işğal edirdilər. Bu zaman Azərbaycanda yaradılan yeni –yeni müdafiə və könüllü dəstələri erməni silahlı qüvvələrinə ciddi və inadlı müqavimət göstərsələr də ancaq istənilən nəticələr alınmırdı. 1991-ci ilin noyabrında rayon və şəhər **özünümüdafiə dəstələri** yaradıldı. Tərkibi yerli əhalidən ibarət olan bu dəstələrə tabor komandirləri başçılıq edirdilər. Onlar yerli rayon və şəhər icra hakimiyyət başçılarının hərbi məsələlər üzrə müavinləri idilər. Bundan başqa Bakı, Gəncə, Laçın, Göyçay, Ucar, Ağdam və Mingəçevirdə xüsusi təyinatlı dəstələr yaradıldı. Onlar ikili tabeçilik prinsipinə, yəni həm rayon icra hakimiyyətinə və həm də Müdafiə Nazirliyinə tabe idilər. Bu ikili tabelik təbii ki, işə mane olurdu.

Beləliklə, respublikanın hərbi və müdafiə sistemində vahid komandanlığın olmaması ciddi uğursuzluğa gətirib çıxardı. 1991-ci ilin dekabrında erməni silahlı qüvvələri **Kərkicahanı** işğal etdi. 1992-ci ilin yanvarında **Qaybalı** kəndi işğal edildi. Həmin vaxt uğursuz **“Daşaltı əməliyyatı”** hərbi-siyasi böhranı dərinləşdirdi. Azərbaycan müdafiə sistemində mövcud böhrandan istifadə edən erməni silahlı qüvvələri 1992-ci ilin fevralında **Malıbəyli, Aşağı Quşçuları, Yuxarı Quşçuları** işğal etdilər.

Erməni silahlı yaraqlıları Rusiyanın Xankəndində olan **366-cı motoatıcı alayının** hərbi texnikasından və canlı silahlı qüvvələrindən istifadə edərək **1992-ci il fevralın 26-da Xocalı şəhərini işğal etdilər**. 9 min nəfər əhalisi olan Xocalı şəhəri erməni vəhşiləri tərəfindən yerlə yeksan edildi. Erməni cəlladları öz alçaq və yaramaz hərəkətləri, qanlı cinayətləri ilə bəşər tarixində Xocalı soyqırımını törətdilər. Erməni vəhşiliyi nəticəsində 613 nəfər Xocalı sakini şəhid oldu, 1275 nəfər əsir götürüldü, 487 nəfər şikəst oldu. Şəhid olanların 106 nəfəri qadın, 83 nəfəri isə azyaşlı uşaq idi. Erməni vəhşiləri törətdiyi bu cinayətdə 56 nəfər xüsusi qəddarlıqla və amansızlıqla diri-diri yandırılmış, başlarının dərisi soyulmuş, başları kəsilmiş, gözləri çıxarılmış, hamilə qadınların qarınları süngü ilə deşik-deşik edilmişdi. Erməni cinayətkarları meyitlər üzərində dilə gətiriləsi mümkün olmayan təhqiramiz həqarətlər törətmişdilər.

Erməni silahlı qüvvələri 1992-ci ilin **mayın 8-də Şuşanı, mayın 18-də isə Laçını** işğal etdilər. Azərbaycan xalqının belə ağır vəziyyətində ölkənin başı üzərini təhlükəli bir vəziyyət aldı. Həmin dövrün ətraflı təhlilini verən Heydər Əliyev demişdir: «Vəziyyət elə təhlükəli xarakter almışdır ki, 1991-ci ildə yaranmış müstəqil dövlətimiz qəsdən və yaxud səriştəsizlikdən yaranan idarəsizlik nəticəsində real itirilmək təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışdı. Beləliklə, 1991-1993-cü illər Azərbaycanın müstəqillik tarixində nəinki **itirilmiş illər** hesab olunur, həm də bu illərdə Azərbaycan **«ölüm, ya olum»** dilemması qarşısında qalmışdı.

Erməni silahlı qüvvələrinin Azərbaycan torpaqlarını işğal etdikləri bir zamanda Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirmək və hakimiyyət uğrunda mübarizə ehtirasları qızıışırdı. **1992-ci il martın 5-6-da** Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin fəvqəladə sessiyasında A.Mütəllibov istefa verdi. Həmin sessiyada **Ali Sovetin Sədri** Elmira Qafarova da istefa verdi, onun yerinə deputat Yaqub Məmmədov seçildi.

1992-ci mayın 14-də Ali Sovetin sessiyası azlıqda qalan demblokun etirazına baxmayaraq Ayaz Mütəllibovu vəzifəsinə qaytardı. Lakin mayın 15-də Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin fəallarının təzyiqi ilə A. Mütəllibov vəzifədən uzaqlaşdırıldı və o, gizlicə Rusiyaya qaçdı. Ali Sovetin mayın 18-də keçirilmiş sessiyasında Ali Sovetin sədri Y.Məmmədovun istefası qəbul edildi. Bu vəzifəyə bir qrup deputatın təkidli tələbi ilə İsa

Qəmbərovla yanaşı Heydər Əliyevin də namizədliyi irəli sürüldü, lakin guya Naxçıvanla telefon əlaqəsi yaratmaq mümkün olmadı və buna görə də İsa Qəmbərov Azərbaycan Ali Sovetinin Sədri seçildi. 1992-ci ildə iyunun 7-də keçirilmiş prezident seçkilərində AXC sədri Əbülfəz Elçibəyin qalib gəldiyi elan olundu. Beləliklə, **AXC-Müsavət cütü** Azərbaycanla hakimiyyəti ələ keçirdi.

Azərbaycan Xalq Cəbhəsi - Müsavat hakimiyyəti dövründə respublikada **siyasi və iqtisadi böhran dərinləşdi**. Təcrübəsiz, idarəetmə səriştəsi olmayan, səbatsız adamların hakimiyyətə gəlməsi Azərbaycanın sonranı faciələrinin başlanğıcı oldu. Güc orqanlarına fərasətsiz, səriştəsiz, şəxsi maraqlarını hər şeydən üstün tutan adamların rəhbərlik etməsi ölkəni qanunsuzluq və anarxiyaya gətirib çıxardı.

1992-ci il mayın 15-də SSRİ hərbi əmlakının bölüşdürülməsi haqqında **Daşkənd müqaviləsinə** əsasən Azərbaycana verilən silah və hərbi sursat əsasında ordunun təchizatı nisbətən yaxşılaşdı. **Aviasiya polku** yaradıldı. Xəzər donanmasının qüvvə və vəsaitinin 25 faizi Azərbaycanın payına düşmüşdü. Lakin Azərbaycana verilən obyektlər, texnika qənaətbəxş vəziyyətdə deyildi. Texnika qəsdən sıradan çıxarılır, işlək cihazlar sökülüb aparılırdı.

Respublikanın silahlı qüvvələrini - ordu, daxili qoşun, başqa silahlı hissələri vahid mərkəzdən idarə etmə məqsədi ilə **vahid komandanlıq** yaradılması haqqında **1992-ci ilin iyununda** verilən Prezident fərmanı müəyyən rol oynadı. Azərbaycan milli ordusu xüsusi təyinatlı polis dəstələrinin köməyi ilə işğal olunmuş ərazilərin bir hissəsini quldurlardan təmizlədi.

1992-ci ilin yayında Azərbaycan ordusunun **Ağdərə əməliyyatı** nəticəsində Goranboy bölgəsinin işğal edilmiş torpaqları azad edildi. Azərbaycan ordusunun cənub bölmələri Xocavənd istiqamətində gedən döyüşlərdə də düşməne ciddi tələfat verdilər. Azərbaycan Ordusunun müvəffəqiyyətləri Moskvanı narahat etdi. Rusiya Azərbaycana təzyiqli gücləndirmənlə onu MDB-yə qoşmaq iddiasını yenidən gündəliyə çıxardı. Azərbaycan rəhbərliyinə bildirildi ki, Azərbaycan ya MDB-yə üzv olmalıdır, ya da yalnız öz ordusuna arxalanmalıdır. Azərbaycan bu təklifi rədd etdi.

Məqsədinə nail olmayan Rusiya hakim dairələri Ermənistanla hərbi yardımını gücləndirdi. **1993-cü ilin fevralında** Ermənistan ordusu MDB 7-ci ordusunun 128-ci motoatıcı alayının və mızdlu əsgərlərin (əsasən kazakların) iştirakı ilə Ağdərə istiqamətində əks-hücum keçirdilər. Qısa müddətdə azad edilmiş ərazilər yenidən düşməne əlinə keçdi. Rusiya respublikanın daxilində təxribat işlərini gücləndirdi və milli satqınların xəyanəti nəticəsində **Kəlbəcər rayonu** təhlükə qarşısında qaldı. Martın sonunda Kəlbəcər həm Ermənistan, həm də Ağdərə tərəfdən güclü atəşə tutuldu. Rayonun müdafiəsi təşkil edilməmişdi. Əksinə hərbi texnikanın bir hissəsi rayondan çıxarılmışdı. Respublika rəhbərliyinin laqeydliyi üzündən əhali vaxtında bölgəni tərk edə bilməmişdi. Dinc əhalidən 15 minədək əsir götürüldü. Düşməne əlinə keçməmək üçün neçə-neçə qız-gəlin özünü sıldırım qayalardan atıb məhv etdi.

Məğlubiyyətlərdə AXC-Müsavət rəhbərliyinin xarici siyasət sahəsindəki uğursuz, düşünülməmiş addımları da az rol oynamadı. İqtidar əlverişli coğrafi məkanda yerləşən və sərvətlərində gözü olan xarici siyasi qüvvələri nəzərə alıb onları neytrallaşdırmaq siyasəti yeritməyə əvəzinə, qonşu dövlətlərlə münasibətləri pisləşdirdi.

Müstəqillik əldə etmiş Mərkəzi Asiya türk dövlətləri ilə də aparılan siyasət uğursuz idi. Bu səbəbdən Azərbaycan Respublikası həmin binələrdən dəstək ala bilmirdi. Azərbaycan haqqında həqiqətlərin dünya birliyinə çatdırıla bilməməsinin nəticəsi idi ki,

ABŞ Konqresi təcavüzə məruz qalmış Azərbaycanı Ermənistanı blokadaya almaqda günahlandırdı. Konqresin 1992-ci ilin oktyabrında “**Azadlığı müdafiə aktına**” etdiyi **907 sayılı əlavəsi** Azərbaycan Respublikasına ABŞ-n dövlət səviyyəsində yardımını qadağan etdi.

AXC-Müsavət cütlüyünün bir illik hakimiyyəti dövründə ölkənin ayrı-ayrı yerlərində siyasi qüvvələr hakimiyyəti ələ keçirmək üçün fəallaşdılar, hətta silahlı çıxışlar etməyə başladılar. Gəncədə, Qazaxda, Lənkəran, Masallı, Astara bölgələrində və digər yerlərdə silahlı dəstələr hakimiyyəti ələ keçirməyə cəhd göstərdilər. Ölkədə kəskin ictimai-siyasi vəziyyət və hərbi-siyasi böhran yarandı. Talış Muğan respublikasının yaranması haqqında həyəcanlı xəbərlər bütün Azərbaycan xalqını narahat etməyə başladı. Vətən parçalanma təhlükəsi qarşısında idi. Vəziyyət son dərəcə təhlükəli xarakter almış, cəbhələrdə isə erməni silahlı qüvvələri kənd və şəhərlərimizi bir-birinin ardınca işğal edirdilər.

Bu zaman hakimiyyət uğrunda AXC-nin öz daxilində, əvvəlki iqtidarın əlaltıları və Rusiyaya xidmət edən ayrı-ayrı şəxslər və qruplar arasında mübarizə genişlənməkdə idi. 1993-cü ilin iyununda Gəncədə **Hərbi qiyam** baş verdi. S.Hüseynovun təsiri ilə **709 sayılı hərbi hissə** Müdafiə Nazirliyinə tabe olmurdu. Əlikram Hübətov isə tabeliyində olan silahlı qüvvələrə güvənərək cənub bölgəsində “Talış – Muğan Respublikası” yaratmağa çalışırdı. Separatçı = ünsürlər eyni vaxtda ölkəmizin şimal-şərq bölgəsində “Ləzgiistan dövləti” yaratmaq xülyasına düşmüşdülər. Bunlar hamısı Moskvadan idarə olunurdu. **İyunun 4-də** hökumət hərbi qiyamı yatırmaq üçün Gəncəyə 3 minədən canlı qüvvə və hərbi texnika yeritdi. Ölkədə vətəndaş müharibəsi başlandı. 709 sayılı hərbi hissənin kazarmaları, hava limanı dağıdıldı. 35 nəfər həlak oldu. 135 nəfər yaralandı. Qiyamçılar tərəfindən 1200 döyüşçü, respublika prokuroru girov götürüldü. Onlar hakimiyyəti silah gücünə ələ keçirmək üçün Bakıya Ali Sovet sədrinin, Baş Nazirin, bir qədər sonra isə Prezidentin istefa verməsi tələbi ilə ultimatum göndərdilər, cavab almadılar və Bakıya doğru hərəkət etdilər. Bakı vahimə içərisində idi. Aciz qalmış iqtidar H.Əliyevi təkidlə Bakıya dəvət etdi.

Sual 3. Müstəqilliyin möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə

Qurtuluş hərəkatı. Xalq içərisində dayaqlarını itirməndə olan hakim dairələr H.Əliyevin nüfuzundan ehtiyatlanaraq onun Naxçıvan MR-də gördüyü quruculuq işlərinə mane olmaq yolunu tutdular. Naxçıvan MR-ə enerji verilməsi, Bakı-Naxçıvan qatarının hərəkatı dayandırıldı. Naxçıvan MR blokadaya alınır. Muxtar Respublika ağır günlər yaşadı. Naxçıvan Ali Məclisinin sədri yorulmaq bilmədən çalışır və regionun taleyüklü məsələlərini müvəffəqiyyətlə həll edirdi. Türkiyədən kredit alındı. 1992-ci il mayın 28-də Sədərək-Dilucu “**Ümid**” körpüsü açıldı. İranla da münasibətlər qaydaya salındı. Naxçıvan qonşu ölkələrdən enerji almaqla tələbatın qismən də olsa ödənilməsinə nail oldu.

Azərbaycan iqtidarının yeritdiyi daxili və xarici siyasətdən narazı olan xalq bütün ümidini Heydər Əliyevə bağlayırdı.

1992-ci il **oktyabrın 16-da** ziyalılardan ibarət 91 nəfər “**Səs**” qəzeti vasitəsi ilə H.Əliyevə müraciət etdi. Müraciətdə onun böyük siyasətə qayıtması təkidlə xahiş olunurdu.

Blokada şəraitində yaşayan Naxçıvana diqqəti artırmaq əvəzinə iqtidar orada hakimiyyət çevrilişi etməyə və AXC-ni hakimiyyətə gətirməyə çalışırdı.

1992-ci il oktyabrın 24-də çevriliş cəhdi edilsə də, baş tutmadı. Xalq Cəbhəsinin silahlı dəstələri Daxili İşlər Nazirliyinin binasını, televiziya studiyasını ələ keçirsələr də H.Əliyevin çağırışı ilə ayağa qalxan əhali onları geri oturtdu.

Xalqın H.Əliyevi hakimiyyətdə görmək istəyinin nəticəsi olaraq **1992-ci il noyabrın 21-də** Naxçıvanda H.Əliyevin sədrliyi ilə **Yeni Azərbaycan Partiyası** (YAP) yaradıldı.

1993-cü ilin yazında Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət gərginləşdi, hakimiyyət böhranı dərinləşdi, vətəndaş qarşıdurması təhlükəli həddə çatdı və əslində vətəndaş müharibəsi təhlükəsi yarandı. Ölkə fəlakət qarşısında idi. Azərbaycanın müstəqilliyi sual altında idi. Bir çox hakimiyyət strukturları iflic vəziyyətinə düşdü. İş o yerə çatdı ki, Azərbaycanın Baş naziri, Milli Məclisin Sədri, bütün güc nazirliklərinin rəhbərləri istefaya getdi. Əslində ölkə heç bir qurum tərəfindən idarə olunmurdu. Ölkə od içində idi. Gəncədə başlanan qiyam vətəndaş müharibəsinin başlanmasından xəbər verirdi. Başlanmış təhlükəli proseslərin qarşısını almaqda gücsüzlüyünü dərk edən, xalqın tələbi ilə hesablaşmaq məcburiyyətində qalan Ə.Elçibəy hakimiyyəti son anda kömək üçün Heydər Əliyevə müraciət etdi. Prezident öz şəxsi təyyarəsini Naxçıvana göndərdi. Lakin Heydər Əliyev yenidən Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə qayıtmaq fikrində olmadığını bildirərək bu təklifi qəbul etmədi. İyunun 7-8-də Naxçıvana göndərilmiş xüsusi təyyarə ilə Bakıya gəlməkdən imtina edən bu dahi şəxsiyyət respublikada vəziyyətin getdikcə daha da gərginləşərək dövlətçilik üçün təhlükəli xarakter kəsb etməsini və xalqın arzusunu nəzərə alaraq Ə.Elçibəyin təkidi ilə nəhayət, **iyunun 9-da** Bakıya gəldi.

Yaranmış gərgin tarixi şəraiti xalq, dövlət və bütün insanlar çox gözəl anlayırdı. Belə bir zamanda dövlətçiliyi qorumağa qadir şəxsiyyət yalnız Heydər Əliyev ola bilərdi. Belə ağır bir zamanda millətə tarixi və şanlı keçmişinin varlığını anladan, milli yaddaşını oyadan məhz Heydər Əliyev şəxsiyyəti - milli lider ola bilərdi. Xalq yanılmamışdır və çox gözəl anlayırdı ki, onu belə ağır bələdan ancaq və ancaq Heydər Əliyev möcüzəsi xilas edə bilərdi. Heydər Əliyev Naxçıvandan Bakıya Azərbaycan dövlətinin rəhbəri kimi deyil, xalqın milli lideri kimi, xalqın və dövlətçiliyin xilaskarı kimi gəlmişdi. Bakıya gələrkən Heydər Əliyev çox ciddi və ziddiyyətli problemlə, ağır siyasi durumla, kəskin ictimai, siyasi və iqtisadi böhranla üzləşdi. Ordu yox idi. İqtisadiyyat dağılmışdı, cəbhədə uğursuzluqlar kəskin hərbi-siyasi böhran yaratmışdı, könüllü hərbi birləşmələr mərkəzə tabe olmaq istəmirdilər, vahid və mərkəzi komandanlıq yox idi, Bakıda isə güc strukturları və hakimiyyət rəhbərləri öz vəzifələrini «dondurmuşdular». Bir sözlə, ölkədə anarxiya siyasi hakimiyyət böhranı hökm sürürdü.

Bakıya gələn kimi dərhal öz şəxsi həyatını təhlükədə qoyaraq və böyük bir cəsarət nümayiş etdirərək **Gəncəyə** getdi, hadisələrlə yaxından tanış oldu, adamlarla görüşdü, ağsaqqal tövsiyələrini verdi və yaranmış problemlərin həlli yollarını müəyyənləşdirdi. Sonra Bakıya qayıdıb Ali Sovetdə millət vəkilləri qarşısında ətraflı məlumat verdi. Elə həmin gün **iyunun 15-də** yekdilliklə Ali Sovetin (Milli Məclisin) Sədri seçildi. Həmin gün Azərbaycan xalqının tarixinə milli **Qurtuluş Günü** kimi daxil oldu.

Prezident Ə.Elçibəy iyunun 17-də gecə xəbər vermədən paytaxtı tərk edib anadan olduğu Ordubad rayonunun Kələki kəndinə getdi. Ona dəfələrlə edilən geri qayıtmaq təklifləri cavabsız qaldı. İyunun 24-də Milli Məclis respublika prezidentinin səlahiyyətlərini Ali Sovetin sədri Heydər Əliyevə həvalə etdi.

Vətəndaş müharibəsini dayandırmaq məqsədilə Heydər Əliyev heç bir siyasi idarəçilik bacarığı olmayan, xarici dövlətin xüsusi orqanlarının və revanş almaq istəyən qüvvələrin əlində oyuncağa çevrilmiş, lakin real silahlı gücə malik S.Hüseynovu öz sayıq nəzarəti altında baş nazir vəzifəsinə təyin etdi. Güc nazirliklərinə rəhbərlik ona tapşırıldı.

Heydər Əliyev iqtidarında yüksək vəzifələr tutsa da, öz məqsədinə nail ola bilməyəcəyini dərk edən S.Hüseynov qərargahı Gəncədə yerləşən Səhra Cəbhə İdarəsi yaratdı. Burada R.Qaziyev və iyunun 15-də Lənkəranda hakimiyyəti hərbi hissələrin köməyi ilə devirmiş, cənub bölgəsinə faktiki rəhbərlik edən Ə.Hümbətovla birgə dövlət başçısını hakimiyyətdən əl çəkməyə məcbur etmək planlarını həyata keçirməyə cəhd etdi.

1993-cü ilin yayı və payızında hərbi müxalifətin cinayətkar satqınlığı nəticəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə yeni zərbələr endirildi. Ermənistanın hərbi qüvvələri Azərbaycandakı siyasi böhrandan istifadə edib iyunun əvvəllərindən başlayaraq güclü hücumla keçdi. Hərbi qiyam vaxtı Ağdam cəbhəsindən həm AXC-Müsavət iqtidarına, həm də S.Hüseynova tabe xeyli canlı qüvvə və hərbi texnika çıxarılmışdı. Daxili qoşun hissələri Bakının "surətçi"lərdən müdafiəsinə çağırılmışdı. Düşmən bundan istifadə edib Ağdamın Qarqar çayı və Sayıbalı kəndinə qədər ərazisini ələ keçirmişdi. İyunun 25-dən 26-na keçən gecə milli silahlı qüvvələr Ağdam cəbhəsindən çıxarıldı. Cəbhə yerli özünümüdafiə taburlarının ümidinə qaldı. İyulun əvvəllərində S.Hüseynova sadıq 709 sayılı hərbi hissə Ağdama daxil oldu. S.Hüseynov Ağdamı düşməne, özünün dediyi kimi, "əlborcu verməklə" ölkədə siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirmək, Heydər Əliyevi hakimiyyətdən kənarlaşdırmaq istəyirdi. Döyüşlərin bütün ağırlıqlarını çəkmiş özünümüdafiə taburları döyüş mövqelərindən çıxarıldı. Ağdam şəhəri düşmən tərəfindən intensiv atəşə tutularkən "surətçilər" heç bir cavab tədbiri görmədilər. Düşmən sürətlə irəlilədi. Malıbəylidə ağır döyüşlər getdi. Milli Qəhrəman Asif Məhərrəmovun başçılıq etdiyi özünümüdafiə taburu iyulun 22-23-də bütün günü və gecəni düşmənlə əlbəyaxa vuruşdu, lakin heç bir kömək almadığından geri çəkilməyə məcbur oldu. **İyulun 23-də** səhər əsasən özünümüdafiə taburlarının gücü ilə 43 gün düşmənlə qanlı döyüşlər aparmış Ağdam şəhəri işğal olundu.

Cənub bölgələrində separatçılıq edən qüvvələrlə münasibəti sivil qaydada nizama salmaq istəyən Heydər Əliyev Ə.Hümbətovla görüşməyi qərara aldı. Bu görüşdə "səlahiyyətim avtomatımdır" -deyən Hümbətov davakar-ultimativ iddialar irəli sürdü. S.Hüseynova geniş səlahiyyətlər verilməsini, Ali Sovetin sessiyasını çağıraraq A.Mütəllibovu öz vəzifəsinə qaytarmağı tələb etdi və qəti rədd cavabı aldı.

1993-cü il avqustun 7-də respublikanın cənub bölgələrində üzdənirəq "Talış Muğan Respublikası" (TMR) yaradıldığı elan olundu. "Hökumət" təşkil edildi. Rusiya, İran və Belarus dövlətlərinə, BMT-yə müraciət edib bu qondarma qurumu tanımağı xahiş etdilər. Təbii ki, cavab almadılar.

Yerlərdə baş verən kortəbii mitinqlərdə əhali Ə.Hümbətovun silahlı quldur dəstəsinin ləğv olunmasını, qondarma "TMR"-i tanımadığını bəyan edirdi. Heydər Əliyev xalqın dəstəyinə arxalanaraq məsələni dinc vasitələrlə həll etməyə üstünlük verdi. Xalqın və dövlət qüvvələrinin birliyi sayəsində avqustun 23-də separatçılar dövlətin gücü ilə məğlub edildilər. Ə. Hümbətov qaçdı, "TMR" ləğv olundu. Beləliklə, Azərbaycanın parçalanması təhlükəsi aradan qalxdı.

Siyasi sabitlik və milli dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə. Satqınların və köhnə iqtidara sadıq hərbi hissələrin təxribatı nəticəsində avqustun 18-də

Cəbrayıl, 23-də Füzuli, 31-də Qubadlı rayonları işğal olundu. Mühasirəyə düşmüş Zəngilan rayonu oktyabrın 29-30-da düşmən əlinə keçdi.

Ölkənin müstəqilliyinə qənim kəsilmiş, xaricdən idarə olunan qüvvələrin hakimiyyəti ələ almaq üçün heç nədən çəkinmədiyini gören xalq Heydər Əliyevin ətrafında daha sıx birləşməyə başladı. Milli Məclisin qərarı ilə **1993-cü il avqustun 29-da** prezident Ə.Elçibəyə etimad haqqında referendum keçirildi. Referendumda iştirak edənlərin 97,5 faizi prezidentə etimadsızlıq göstərdi.

1993-cü il oktyabrın 3-də Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevi alternativ əsasla, səs çoxluğu ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçdi.

Prezident Heydər Əliyevin Azərbaycanın müstəqilliyinin ardıcıl və dönməz olduğunu təsdiqləyən uğurlu daxili və xarici siyasəti düşmənləri ciddi narahat edirdi. Onlar paytaxtda və respublikanın digər iri yaşayış məntəqələrində siyasi sabitliyi pozmaq üçün hər vasitəyə əl atırdılar.

Dövlət çevrilişinə cəhdlər və onların qarşısının alınması. Cəmiyyətdə vahimə yaratmaq üçün **1994-cü il sentyabrın 21-dən 22-nə keçən gecə** Təhlükəsizlik Nazirliyi istintaq təcridxanasından dövlətə qarşı cinayətlərdə ittiham olunan bir neçə cinayətkar qaçırıldı. Sentyabrın 29-da daha bir neçə cinayət aktı törədildi. Ali Sovet sədrinin müavini A.Cəlilov və Prezident yanında Xüsusi İdarə rəisi Ş.Rəhimov qətlə yetirildilər. Xüsusi Təyinatlı Polis Dəstəsinin əvvəllər müəyyən hərbi xidmətləri olsa da, pozucu qüvvələrin təsiri ilə artıq cinayət yoluna düşmüş 30-a qədər "döyüşçüsü" **oktyabrın 2-də** Respublika Prokurorluğu binasına soxuldu. Daxili işlər nazirinin müavini Rövşən Cavadov 40 nəfərlik silahlı dəstə ilə nazirliyin binasına hücum edib dəf olunduqdan sonra prokurorluğun binasına, qardaşının rəhbərlik etdiyi dəstəyə köməyə gəldi.

Prezident Heydər Əliyevin apardığı danışıqlar nəticəsində Cavadov qardaşları öz tərəfdarları ilə prokurorluğun binasını tərk etdilər. Bu, hərbi qiyam cəhdinin başlanğıcı idi. **Oktyabrın 4-də** Gəncədə S.Hüseynovun tərəfdarlarından ibarət 300-ə yaxın silahlı adam şəhər İcra Hakimiyyəti binasını və başqa strateji obyektləri ələ keçirdi. Bu zaman paytaxtda iki hərbi hissənin əsgərləri artilleriya qurğularını Prezident sarayı, Ali Sovet və Müdafiə Nazirliyi binalarına tuşlayıb əmrə müntəzir dayanmışdılar. **Oktyabrın 4-dən 5-ə keçən gecə** Prezident H.Əliyev Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyini müdafiə etmək üçün radio və televiziya ilə xalqa müraciət etdi. Onun çağırışı ilə, gecə yarısı olmasına baxmayaraq, qısa bir vaxtda on minlərlə adam Prezident sarayı qarşısına topladı. Qiyamçılar Prezident sarayına hücumla cəsarət etmədilər. Prezidentin həyata keçirdiyi tədbirlər qiyamçılara qüvvələrini birləşdirməyə imkan vermədi.

Qiyam və dövlət çevrilişi qəsdində günahkar olan S.Hüseynov hakimiyyətdən kənarlaşdırıldı, Azərbaycandan Rusiyaya qaçdı. 1996-cı ildə isə Rusiyada həbs olunub respublikaya gətirildi və məhkum edildi.

1995-ci il martın 12-dən 13-nə keçən gecə Ağstafa və Qazaxda Xüsusi Təyinatlı Polis Dəstəsi əməkdaşları (omonçular) qiyam qaldırıb dövlət idarələrini zəbt etdilər. Martın 15-də omonçular Bakıda Nizami rayon polis idarəsinə silahlı basqın etdilər və dəf olundular. Prezidentin 16 mart tarixli fərmanı ilə Xüsusi Təyinatlı Polis Dəstəsi ləğv edildi və onun Bakıdakı əməkdaşlarından silahı könüllü təhvil verib, "8-ci km" qəsəbəsindəki bazalarını tərk etmək tələb olundu. Cavadov qardaşları Prezidentin münafiqəni dinc yolla həll etmək istəyinə məhəl qoymadılar. Onlar bazada toplanmış silahlıları dörd hücum qrupuna bölüb, **martın 16-dan 17-nə keçən gecə** Prezident sarayı, Dövlət Teleradio Şirkəti və Daxili İşlər Nazirliyi binalarını tutmaq üçün həmlə ilə

mühasirəni yarım şəhərə çıxmağa çalışdılar. İqtidarın fəvqəladə tədbirləri, hökumət qüvvələrinin çevik hərbi əməliyyatları nəticəsində dövlət çevrilişi cəhdi bu dəfə də baş tutmadı.

Sonralar da qanuni hakimiyyəti devirmək, Prezidenti fiziki cəhətdən məhv etmək və başqa siyasi terror cəhdləri baş verdi və hər dəfə respublikanın hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən qətiyyətlə dəf edildi.

Ordu quruculuğu. Erməni təcavüzünə qarşı mübarizə. Heydər Əliyevin yenidən rəhbərliyə gəldiyi vaxtdan əvvəlki bütün iqtidarlar, demək olar ki, əsil mənada Azərbaycan ordu quruculuğu ilə məşğul olmurdular. Onların səriştəsiz siyasəti nəticəsində respublika ərazisinin 20 faizi düşmən əlinə keçmişdi. Ermənilər "torpağı viran qoymaq" taktikasından istifadə edirdilər. İşğal olunmuş ərazilərdə evlər, müəssisələr, kommunikasiya vasitələri, təbii sərvətlər talan edilir, dağıdılır, yandırılırdı. Müharibədə 20 min azərbaycanlı şəhid olmuş, 100 min nəfər yaralanmış, 5 min nəfər əlilə çevrilmişdi. Qaçqın və köçkünlərin sayı milyon nəfəri ötmüşdü.

Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş və separatçı "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nın nəzarətində olan əraziləri beynəlxalq terrorizmin təlim düşərgələrinə və müxtəlif növ kimyəvi qırğın silahlarının sınaq meydanına, habelə nüvə tullantılarının basdırıldığı zonaya çevrilmişdi.

Azərbaycan Ordusu bərhad vəziyyətdə idi, parçalanmışdı, hərbi hissələr ayrı-ayrı siyasi qrupların təsiri altına düşmüşdü. Silah, sursat, geyim və ərzaqla təminat yarıtmaz halda idi. Korrupsiya geniş yayılmışdı. Xalq orduya yadlaşır, fərarilik artırdı. 1991-1992-ci illərdə ordunu 30 min döyüşçü özbaşına tərk etmişdi.

Prezident Fərmanı ilə 1993-cü il noyabrın 1-də **Dövlət Müdafiə Şurası** yaradıldı. Onun həmin gün keçirilən ilk iclasında ordu quruculuğu, müdafiə məsələləri geniş müzakirə olundu, müvafiq qərarlar qəbul edildi. Prezident Heydər Əliyev 1993-cü il noyabrın 2-də televiziya və radio vasitəsilə **xalqa müraciət etdi**, onu ölkənin qeyrət və azadlığı uğrunda birləşib düşməne qarşı mübarizəyə qalxmağa çağırırdı.

Prezidentin çağırışı xalqı silkələdi, hərəkətə gətirdi, orduya könüllü yazılanların sayı minlərlə idi. Könüllülərdən ibarət taburlar yaradılıb cəbhəyə göndərildi. Əfqanıstanda xidmət etmiş keçmiş döyüşçülər Prezidentə müraciət edib, alay yaratmaq təşəbbüsü irəli sürdülər. Bu təcrübəli döyüşçülərdən ibarət hərbi hissə yaradıldı.

1993-cü il noyabrın ortalarında cəbhələrdə intensiv hücumla başlamış ermənilər Azərbaycan Ordusunun güclü müqavimətinə rast gəldilər. Dekabrın ortalarında **Beyləqan istiqamətində** milli ordunun əsgərləri böyük rəşadət göstərdilər. Birinci tabura hücum edən 15 düşmən tankının 7-si məhv edildi. Azərbaycan döyüşçüləri hücumla keçib 30 km irəlilədilər. Minomyotçular komandiri **Akif Xanəliyev** döyüşdə 50-yə qədər düşmən əsgərini məhv etdi. Xankəndi tərəfə kəşfiyyata getmiş hərbi hissə qəfildən düşmənlə üzləşsə də, mərdliklə vuruşmuş, ermənilər xeyli itki vermişdilər. **Etibar İsmayılov** tank əleyhinə qumbara ilə özünü düşməne köməyə gələn tankın altına ataraq onu partlatdı və həyatı bahasına döyüşçü yoldaşlarını ölümdən xilas etdi. Ölümündən sonra ona Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verildi.

1994-cü il yanvarın 5-də Azərbaycan Ordusu müvəffəqiyyətli əməliyyatlar nəticəsində **Füzuli rayonunda strateji əhəmiyyətli Horadiz qəsəbəsini, 22 kəndi işğaldan azad etdi**, hücumu genişləndirib Cəbrayıl rayonu ərazisinin bir hissəsini, Kəlbəcər rayonunda Bozlu, Təkəqaya, Babaşlar, Qanlıkənd, Çənli, Susuzluq,

Qasımbinəsi, Yanşaqbinə, Yanşaq, Bağırsağ, Qamışlı, Bağırılı yaşayış məntəqələrini azad etdi.

1993-cü il dekabr - 1994-cü il yanvar döyüşlərində düşmən 4 min əsgər və zabit, 50 zirehli texnika, 15 artilleriya qurğusu və s. itirdi. Azərbaycan tərəfinin itkisi bundan 1-1,5 dəfə az idi.

Ordunun möhkəmlənməsi, NATO-ya tərəf əməli addımlar respublikada müstəqilliyin dönməzliyinə şərait yaradırdı. Bunun qarşısını nəyin bahasına olursa-olsun almaq istəyən nüfuzlu imperiyapərəst qüvvələr ermənilərə köməyi daha da artırdılar. Bu səbəbdən 1994-cü ilin fevralında Kəlbəcərdə uğurla həyata keçirilməyə başlanan **"Murovdağ" əməliyyatı** məğlubiyyətlə nəticələndi.

Rusiya 1994-cü ilin aprelində regionda mövqelərini qoruyub saxlamaq, qoşunlarını atəş xəttində yerləşdirmək, ağılaşmaz siyasi və iqtisadi güzəştlər əldə etmək məqsədilə Azərbaycana münasibətdə alçaldıcı bir saziş layihəsi təklif etdi. Azərbaycanı artıq Ermənistan tərəfindən bəyənilmiş bu layihə ilə razılaşmağa məcbur etmək üçün aprelin 10-dan ermənilər bütün cəbhələrdə güclü hücumla başladılar. Azərbaycan Ordusu düşmənin hücumunu müvəffəqiyyətlə dəf etdi. Goranboy rayonunun Talış və Gülüstan kəndləri uğrunda döyüşlərdə Azərbaycan əsgərləri qalib gəldilər, düşmən 150 əsgər və zabitini itirib geri çəkildi. Tərtər rayonunun İlxıçılar və Göyarx kəndləri tərəfdə gedən ağır döyüşlərdə düşmənin 200-dən çox canlı qüvvəsi məhv edildi. Lakin arxalı ermənilər Ağdam rayonunun daha 18 kəndini, Ağdərə bölgəsində bir neçə kəndi işğal edə bildilər. Bərdə üçün ciddi təhlükə yarandı. Azərbaycan Ordusu buraya əlavə qüvvələr gətirməklə düşmən hücumunun qarşısını aldı və əks-hücumla keçib bir neçə yaşayış məntəqəsini azad etdi. Beləliklə, imperiyapərəst qüvvələrin təklif etdiyi plan - döyüşən tərəflərin ayrılmasında ATƏM-in iştirakı olmadan yalnız Rusiyanın vasitəçiliyini nəzərdə tutan plan baş tutmadı. Bu işdə ABŞ-in və ATƏM-in Minsk qrupunun mühüm rolu oldu.

Azərbaycan öz suverenliyinə hörmət çərçivəsində qonşu Rusiyanın atəşkəsə nail olmaq sahəsində səylərindən də imtina etmədi. **1994-cü il mayın 8-də** münaqişədə iştirak edən tərəflərin, o cümlədən Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı və erməni icmalarının, habelə Rusiya Federasiyasının bu niyyətini təsdiq edən **Bişkek protokolu** Azərbaycan Respublikası tərəfindən də imzalandı.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin uğurlu diplomatiyası, milli ordunun yaradılması və güclənməsi nəticəsində düşmən və onun havadarları artıq münaqişəni zorakı vasitələrlə həll etmək cəhdlərinin perspektivsizliyini dərk edirdilər. **1994-cü il mayın 12-də** cəbhələrdə atəşkəsə nail olundu.

Gündəlik dövlət qayğısı sayəsində Azərbaycan Ordusu getdikcə inkişaf etdi, müasir hərbi texnika və bacarıqlı kadrlarla təchiz olundu, silahlı qüvvələrin şəxsi heyətinin döyüş qabiliyyəti artdı, hərbi hissələrdə nizam-intizam möhkəmləndi. Bu işdə Azərbaycanın NATO ilə sülh naminə tərəfdaşlıq proqramı çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlərin, qardaş Türkiyə Respublikası hərbiçilərinin köməyi böyük idi. Azərbaycan xalqının orduya yardımını tənzimləmək məqsədilə 2002-ci il avqustun 17-də Prezident Heydər Əliyevin Fərmanı ilə "Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinə Yardım Fondu" təsis edilmişdi.

Sual 4. Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici siyasəti (1993-2003-cü illər)

Daxili siyasət. İqtisadi böhranla mübarizə. SSRİ-də 80-ci illərin ikinci yarısında başlanan siyasi proseslər müttəfiq respublikaların, o cümlədən Azərbaycanın da iqtisadiyyatına və sosial-mədəni həyatına ağır zərbələr vurdu. İstehsal azalır, iqtisadi tənəzzül dərinləşirdi. Respublikaların iqtisadi əlaqələri pozulmuşdu, müqavilə öhdəliklərinə əməl olunmurdu. Azərbaycan iqtisadiyyatının xammal və materiallara tələbatı cəmi 40 faiz ödənilirdi. Müəssisələrin istehsal gücündən yalnız 25-30 faiz istifadə olunurdu. Sumqayıt boru-prokat zavodunun altı marten sobasında iş dayandırılmışdı. Demək olar ki, bütün sahələrdə əsas istehsal vasitələri mənəvi və fiziki cəhətdən köhnəlmişdi. Respublikada sənayenin aparıcı sahəsi olan neft sənayesində vəziyyət ağır idi. Mədənlərdə 4000-dən çox neft quyusunda hasilat dayanmışdı. Qazma dəzgahlarının 80 faizi işləmirdi. 1992-ci ildə 11, 1996-cı ildə isə cəmi 9 milyon ton neft çıxarılmışdı. Mövcud perspektivli dəniz yataqlarının istismarına başlanması üçün xeyli investisiya tələb olunurdu.

İqtisadiyyata Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkar müharibəsi ciddi ziyan vurmuşdu. Respublika gəlirinin üçdə birini müharibəyə xərcləməyə məcbur idi. Onun ərazisinin dördü bir hissəsində döyüş əməliyyatları getmişdi. Bir milyon hektar kənd təsərrüfatı sahəsi, 72 min hektardan artıq əkin sahəsi, 34 min hektar üzümlük, 65 min baş qaramal, 240 min baş davar, 173 sənaye obyektı, 122 tikinti təşkilatı, 200-dən çox faydalı qazıntı yataqları, dörd qızıl, üç civə, iki qranit, iki mərmər, on mineral su mədəni, dörd daş karxanası, beş müxtəlif inşaat materialları yatağı, 250000 hektar meşə sahəsi, o cümlədən Zəngilan çinar meşəsi düşmən əlinə keçmişdi. 60000-dən çox şəxsi təsərrüfat, yüzlərlə sənaye müəssisəsi, kolxoz və sovxoz dağıdılmışdı.

Respublika talanır, xalqın sərvəti dağıdılırdı. Müəssisələrin avadanlığı sökülüb xaricə daşınırdı. Hətta Bakı metrosunun ehtiyat kabelləri də oğurlanıb satılmışdı. Oğuz, Zaqatala, Qax, Qəbələ, Şəki, Xudat, Ağstafa, Lerik və Cəlilabad meşələri, xüsusən qoz ağacları icazəsiz kəsilib xaricə satılırdı.

Aztəminatlı adamlara kömək məqsədilə dövlətin verdiyi güzəştlər, o cümlədən 1991-ci ilin iyulundan pensiyaçılara şəhər nəqliyyatından pulsuz istifadə etmək hüququ, 1992-ci ilin aprelində müəllimlərə imtiyazlar verilməsi, 1992-ci ilin dekabrından tənha vətəndaşların sosial müdafiəsini gücləndirmək sahəsində tədbirlər həyata keçirilməyə başlanması dərin inflyasiya şəraitində az səmərəli olmuşdu. Cəmiyyətdə orta təbəqə qalmamışdı. Minimum əmək haqqı rəsmi istehlak minimumu həcmindən 20 dəfə az idi. Dövlət əmək haqqını vaxtında verə bilmirdi. Manatın illik inflyasiya səviyyəsi min faizlə ölçülürdü. Şəhərlər xırda alverçilər və dilənçilərlə dolu idi. 1991-ci ilin fevral ayında Sumqayıt və Ağdam, 1992-ci ilin iyununda Bakı, Sumqayıt və Ağdam bazarlarında alıcı qiyamları baş vermişdi.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsindən narazı olan dövlətlərin iqtisadi təzyiqi də ciddi maneə idi. Rusiya Federasiyası 1994-cü ilin dekabr ayından quru və su yollarını bağlamış, İran İslam Respublikası isə 1995-ci ilin ortalarından bir sıra mühüm məhsulların Azərbaycana ixracına qadağan qoyaraq respublikanı, demək olar ki, blokadaya salmışdılar. Hələ siyasi və hərbi sabitlik, azad iqtisadi münasibətlər üçün hüquqi baza zəif olduğundan xarici investisiyalar da az idi.

Xarici investisiyalara maneə olmaq üçün Rusiyanın təşəbbüsü ilə Xəzər dənizinin statusu məsələsi ortaya atılmışdı. Halbuki hələ SSRİ zamanında bu dənizin müttəfiq respublikalara aid hissələri müəyyən olunmuşdu.

Ölkənin maliyyə sistemi də bərhad vəziyyətdə idi. Milli Bank krediti təminatsız və olduqca aşağı faizlə verirdi. Kommersiya bankları Milli Bankdan vəsait alıb kredit alverinə başlamışdılar. Mafioz qüvvələr manatı qiymətdən salmaq, əhalinin güzəranını daha da pisləşdirərək iqtidara qarşı narazılıq yaratmaq üçün **1993-cü ilin oktyabr-noyabr aylarında** milli pulun çox hissəsini yığıb gizlətdilər. Onu yenidən dövriyyəyə qaytarmaq üçün baş nazir S.Hüseynovun təşəbbüsü ilə 1 dollar 400 manata bərabər tutuldu. Manat sürətlə qiymətdən düşdü. 1994-cü ilin avqustunda Milli Bank Aqrar-Sənaye Kompleksini dəstəkləmək adı altında 60 milyard manat kredit emissiya etdi. Nəticədə manatın qiyməti daha da azaldı. 1994-cü ilin sonlarında 4000 manata cəmi 1 dollar düşürdü. Həmin il inflyasiya 1600 faizə qalxmışdı, yeni istehlak qiymətləri 16 dəfə artmışdı.

Ümumi daxili məhsul hər il orta hesabla 18-20, sənaye məhsulu 20-25, kənd təsərrüfatı məhsulu isə 7-10 faiz azalırdı. Dövlət büdcəsi böyük kəsirlə icra olunurdu.

Prezident Heydər Əliyev tez bir zamanda dövlət intizamını gücləndirib, siyasi sabitliyin yaranmasına nail oldu və iqtisadi tənəzzülün qarşısını almaq üçün ciddi tədbirlər görməyə başladı. Bazar iqtisadiyyatının formalaşmasına münasib şərait yaratmaq məqsədilə qanun, fərman və qərarlar qəbul edildi. Prezident 1994-cü il aprelin 5-də **xarici ticarəti sərbəstləşdirmək** haqqında Fərman verdi. Xarici iqtisadi əlaqələr liberallaşdırıldı, həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərə azad surətdə xarici ticarət hüququ verildi. 1997-ci ilin yanvarında respublikada ixrac vergisi ləğv olundu. 1994-cü ilin may ayında respublikanın maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün qəti addımlar atıldı. 1994-cü ilin əvvəllərindən milli valyuta - **manat respublika ərazisində yeganə ödəniş vasitəsi elan olundu**. Prezidentin 14 may 1994-cü il Fərmanı ilə kredit siyasəti ciddiləşdirildi. Banklararası valyuta birjasının işi nizama salındı. 1995-ci ilin fevral ayında prezident ilk radikal addım atıb valyuta bazarının təşkili haqqında Fərman verdi, bundan sonra valyuta ehtiyatları bazar vasitəsilə tənzimlənməyə başlandı. Beynəlxalq Valyuta Fondu və Ümumdünya Bankı ilə müqavilələr bağlandı. Azərbaycan **Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankına** qoşuldu. Büdcə kəsirinin artmasına yol verilmədi. Nəticədə 1995-ci ildə inflyasiya 85 faizə endi. 1996-cı ildə inflyasiya cəmi 6,7 faiz oldu. Onun səviyyəsi 2000-ci ildə cəmi 2 faiz, 2001-ci ildə isə 1,5 faiz idi. Manatın dollara nisbətən dəyəri möhkəmləndi, istehlak mallarının qiymətləri artmadı, əksinə, azalması müşahidə olundu. İnflyasiyanın cilovlanması mühüm makroiqtisadi göstərici kimi iqtisadi tərəqqiyə, investorların cəlb olunmasına münasib imkanlar açdı.

1996-cı ilin sentyabr ayından əlavə vergi 50 faiz azaldıldı, 1997-ci ilin əvvəllərindən isə tamamilə ləğv edildi. Müəssisələrə ümumi vergi təzyiqi xeyli azaldı. Fiziki şəxslərdən tutulan vergilərin yuxarı dərəcəsi 55 faizdən 40 faizə endirildi, onların gəlirinin vergi tutulmayan hissəsi isə 40 min manatdan 60 min manata qaldırıldı. Eyni zamanda xarici iqtisadi əlaqələri fəallaşdırmaq üçün gömrük rüsumları 30-40 faizdən 15 faizə endirildi. Nəticədə vergi və rüsumlardan büdcəyə gəlir 2 dəfəyə qədər artdı.

2001-ci il yanvarın 1-dən ölkədə vahid vergi qanunvericiliyi tətbiq olundu. Vergi Məcəlləsində mülkiyyət formasından və təşkilat-hüquqi statusundan asılı olmayaraq, bütün vergi ödəyiciləri üçün eyni vergiqoyma siyasəti həyata keçirildi.

İstehsalı inkişaf etdirmək üçün respublikanın kifayət qədər investisiya imkanları yox idi. Xarici kapitalı cəlb etmək məqsədilə **"açıq qapı"** siyasəti yeridilməyə başlandı. Xarici investitorlara və kreditorlara təminat verən, onları müdafiə edən qanunlar qəbul olundu. Gömrük vergiləri sərbəstləşdirildi və aşağı salındı. Xarici sərmayələrə immunitet

haqqında Qanun qəbul edildi. Fiziki və ya hüquqi şəxslər, respublikada qanunların dəyişdirilməsindən asılı olmayaraq, on il müddətində investisiyanı qoyduğu şərtlərlə işlətmək hüququ aldı. Xarici səhmdarların gəlirlərinin repartasiya olunması haqqında da Qanun qəbul olundu. Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı, Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı ilə əməkdaşlıq yaradıldı. Bu, Azərbaycan Respublikasının maliyyə-bank sistemini dünya standartlarına uyğunlaşdırdı.

Ölkə iqtisadiyyatının dirçəldilməsi və inkişaf etdirilməsi üçün xarici investisiyalar cəlb etmək olduqca vacib idi. Respublikanın geniş potensial imkanlarını təbliğ etmək, investorları maraqlandıрмаq üçün 1994-cü ilin payızında Bakıda, 1995-ci ilin qışında Londonda və Parisdə, 1996-cı ilin baharı və payızında, 1997-ci ilin baharında Bakıda və İstanbulda beynəlxalq biznes konfransları keçirildi. Bu konfranslarda Prezident Heydər Əliyevin iştirakı və xarici investorları respublikaya cəsarətlə vəsait qoymağa şəxsən dəvət etməsi çox səmərəli oldu.

2000-ci ildə Azərbaycan Respublikasında 1300-dən çox xarici şirkət və firmanın nümayəndəliyi fəaliyyət göstərirdi.

Neft strategiyası. Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının böhrandan çıxarılması və inkişaf etdirilməsində neft sənayesinin dirçəldilməsi, müasir texnologiyalar əsasında yenidən qurulması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Prezident Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanın yeni dövlət neft strategiyası hazırlandı və uğurla həyata keçirilməyə başlandı. Bu, Azərbaycan neft sənayesində yeni eranın başlanğıcı idi.

Neft sənayesinə investisiya və yeni texnologiyalar cəlb etmək, respublikaya sərfəli şərtlərlə xarici neft şirkətləri ilə müqavilələr bağlamaq üçün danışıqlar aparılması Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinə (ADNŞ) tapşırıldı. Danışıqlar qrupuna neft və beynəlxalq əlaqələr üzrə görkəmli mütəxəssislər daxil edildi. Bu qrupun fəaliyyətində İlham Əliyevin, Xoşbəxt Yusifzadənin, Natiq Əliyevin rolu xüsusən səmərəli oldu, Azərbaycanın maraqlarına tam cavab verən müqavilə şərtləri razılaşıdırıldı.

Müqavilənin bağlanmasına müxtəlif, əsasən xarici qüvvələr ciddi mane olurdular. Rusiya Federasiyasının təşəbbüsü ilə belə bir tezis irəli sürüldü ki, Xəzər dənizi bütün Xəzəryanı ölkələr üçün ümumdüzdür və onu milli sektorlara bölmək olmaz. Buna görə də Azərbaycan birtərəfli qaydada xarici şirkətlərlə neft müqavilələri bağlaya bilməz. Diplomatik notalar, bəyanatlar verilirdi. Xarici şirkətlər belə fikirdə idilər ki, müqavilə Xəzər dənizinin statusu həll ediləndən sonra qüvvəyə minməlidir. Lakin Azərbaycan hökuməti tərəfindən Vaşinqtona ezam edilmiş ADNŞ-in birinci vitse-prezidenti İlham Əliyev ABŞ-da Energetika Nazirliyi rəhbərləri ilə səmərəli danışıqlar apardıqdan sonra ABŞ hökumətinin dəstəyi sayəsində xarici şirkətlər bu fikirdən əl çəkdilər.

1994-cü il sentyabrın 20-də Bakının "Gülüstən" sarayında ADNŞ ilə ABŞ, Böyük Britaniya, Norveç, Rusiya, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı, Yunanıstanın iri neft şirkətləri daxil olan konsersum (sonralar bu konsersuma Yaponiya şirkəti də qoşuldu) arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda "Azəri", "Çıraq" yataqlarının və "Günəşli" yatağının bir hissəsinin birgə işlədilməsi və hasil olunan neftin pay şəklində bölüşdürülməsi haqqında 30 illik saziş imzalandı. Bu müqavilə dünyada "Əsrin müqaviləsi" adı ilə məşhurlaşdı (2001-ci ildən başlayaraq Prezidentin Fərmanı ilə həmin gün respublikada "Neftçi günü" kimi bayram edilir). Razılığa görə, investisiyanın 80 faizini konsersum qoyur, Azərbaycanın ümumi gəliri çıxarılacaq neftin qiymətinin 80 faizi

miqdarında müəyyən olunurdu. Bundan əlavə, hasil olunacaq səmt qazı tam Azərbaycanın ixtiyarına verilir.

"Əsrin müqaviləsi"nin təkə hazırlanması və bağlanmasını deyil, həm də həyata keçirilməsini olduqca ağır və çətin problemlər müşayiət edirdi. Bu işə mane olmaq üçün xarici qüvvələrin dəstəyi ilə ölkədə dövlət çevrilişi, Prezidentə qarşı terror cəhdləri törədildi. Hətta xarici şirkətlərə yalan informasiyalar və müxtəlif yollarla təzyiqlər göstərməyə çalışırdılar. Lakin Azərbaycan Prezidenti H.Əliyevin siyasi iradəsi, qətiyyəti və müdrikliyi sayəsində bu maneələr müvəffəqiyyətlə aradan qaldırıldı. Ölkədə xarici sərmayələr qoyuluşu üçün ən vacib şərt-siyasi sabitlik yaradıldı.

1995-ci il noyabrın 10-da Xəzərin yeni aşkar olunmuş "Qarabağ" strukturunda və ona bitişik ərazilərdə kəşfiyyat aparılması, yataqların işlədilməsi və çıxarılan neftin bölüşdürülməsi haqqında Rusiya, İtaliya, ABŞ şirkətləri ilə yeni saziş imzalandı. Müqavilədən əldə olunan daxili gəlirin 65-80 faizinin Azərbaycana çatacağı razılaşdırıldı.

1996-cı il iyunun 4-də Xəzərin **"Şahdəniz"** yatağının birgə işlədilməsi haqqında ADNŞ ilə Böyük Britaniya, Norveç, Türkiyə, Rusiya, Fransa və İranın neft şirkətləri konsersumu müqavilə imzaladılar. Bu müqaviləyə görə də ümumi gəlirin 80 faizi Azərbaycana çatacaqdı. Burada dərinliyi 6,5 min m olan quyular qazıldı və nadir qaz-kondensat yatağı kəşf edildi. Qərb ekspertlərinin fikrincə, çox böyük qaz ehtiyatı olan bu yatağın kəşf edilməsi ilə Azərbaycan təkə neft deyil, həm də qaz "kralına" çevrildi. Dövlət Azərbaycan qaz sənayesinin inkişafı strategiyasını hazırlamağa, onun dünya bazarına çıxarılması yollarını müəyyənləşdirməyə başladı.

1996-cı il dekabrın 14-də Xəzərdə "Dan ulduzu" və "Əşrəfi" yataqlarının birgə işlədilməsi üzrə ABŞ, Səudiyyə Ərəbistanı və Yaponiya, 1997-ci il yanvarın 13-də "Lənkəran-dəniz" və "Talış-dəniz" yataqlarının birgə istismarı üzrə Fransa neft şirkətləri ilə ADNŞ arasında sazişlər bağlandı.

1997-ci il avqustun 1-də Vaşinqtonda - "Ağ Ev"də ABŞ-ın qabaqcıl neft şirkətləri ilə ADNŞ arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı "Abşeron", "Naxçıvan", "Oğuz" və "İnam" neft yataqlarında birgə iş barədə üç yeni müqavilə imzalandı.

Ümumiyyətlə, 1994-2001-ci illərdə ADNŞ 14 ölkənin 32 neft şirkəti ilə 21 müqavilə imzaladı. 2001-ci ildə bu şirkətlərə servis xidməti göstərən 400-ə qədər xarici şirkət fəaliyyətdə idi. Bu müqavilələr çərçivəsində Azərbaycana 60 milyard dollar həcmində investisiya qoyulması nəzərdə tutulurdu. Bu müddətdə xarici neft şirkətləri müqavilələr üzrə işlərin həyata keçirilməsi üçün 6 milyard dollara qədər investisiya qoymuşdu.

1997-ci il noyabrın 12-də "Əsrin müqaviləsi" üzrə neftin hasilatına başlanıldı. Bu hadisə Bakıda böyük təntənə ilə qeyd edildi.

Bu müqavilə üzrə əsas işlərin birinci fazasının başlanması üçün Xəzər dənizindən Aralıq dənizinə qədər uzanan, ildə 50 milyon ton neft nəql edə biləcək, uzunluğu 1760 km olacaq iridiametrlı Bakı-Tibilisi-Ceyhan əsas neft ixrac kəmərinin tikintisi haqqında saziş əldə olunması vacib idi.

1999-cu il noyabrın 18-də İstanbulda "Xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyətinin əraziləri ilə Bakı-Tibilisi-Ceyhan əsas boru kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair" saziş imzalandı. Bu zaman Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Qazaxıstan və ABŞ-ın dövlət başçıları tərəfindən verilən "İstanbul Bəyannaməsi" layihənin yüksək səviyyədə dəstəkləndiyinə sübut oldu.

2002-ci il avqustun 1-də bu kəmərin tikilməsi və idarə edilməsi üçün BTCKO (Bakı-Tbilisi-Ceyhan) şirkəti təsis edildi. 2002-ci il sentyabrın 18-də kəmərin təməli qoyuldu.

Həyata keçirilən tədbirlər sayəsində respublikanın neft sənayesi dirçəldi və sürətlə inkişaf etməyə başladı. 2002-ci ildə ölkədə 15,3 milyon ton neft hasil edildi. Neft müqaviləsi gəlir gətirməyə başladı.

Prezidentin Fərmanı ilə 1999-cu ilin dekabrında "Azərbaycan Dövlət Neft Fondu" təsis olundu. Respublika Prezidentinin 2001-ci il 27 dekabr sərəncamı ilə bu fondun Müşahidə Şurası təşkil edildi. 2003-cü ilin əvvəllərində fondada 730 milyon ABŞ dolları həcmində vəsait var idi.

İqtisadiyyatın başqa sahələrinə də xarici sərmayə qoyuluşu sürətlə artırdı. Əgər 1996-cı ildə respublikaya gələn xarici investisiyanın 33 faizi qeyri-neft sahələrinə yönəldilmişdisə, 2000-ci ildə bu, 50 faizdən çox idi.

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının dirçəldilməsinə və inkişafına Avropa Birliyi "Traceca" proqramı üzrə AVROPA-QAFQAZ-ASIYA nəqliyyat kommunikasiyasının - "Yeni İpək Yolu"nun işə düşməsi də əhəmiyyətli təsir göstərirdi. 1993-cü ilin may ayında Avropa Birliyinin təşəbbüsü ilə bu istiqamətdə nəqliyyat dəhlizinin açılması barədə 8 ölkənin, o cümlədən Azərbaycanın iştirakı ilə "Brüssel Bəyannaməsi" qəbul olunmuşdu. 1996-cı il mayın 13-də Azərbaycan, Gürcüstan, Türkmənistan və Özbəkistan respublikaları arasında tranzit yük daşınmasının tənzimlənməsi sahəsində əməkdaşlıq və dəmiryol nəqliyyatı fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi haqqında Sarahs (Türkmənistandadır) sazişləri imzalandı. 1996-cı ilin dekabrında Odessada Azərbaycan, Gürcüstan və Ukrayna respublikaları başçılarının Avrasiya nəqliyyat dəhlizi yaradılması haqqında saziş imzalaması da bu işə qüvvətli təkan oldu.

Prezident Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1998-ci il sentyabrın 7-8-də Bakıda "Böyük İpək Yolu" Beynəlxalq konfransı keçirildi. Dünyanın 32 ölkəsinin və beynəlxalq təşkilatının təmsil olunduğu bu konfransda "Bakı Bəyannaməsi" qəbul edildi, Yeni İpək Yolunun tranzit ölkələr üçün son dərəcə faydalı olacağı bildirildi, Böyük İpək Yolunun mənzil qərargahı yaradıldı və onun Bakıda yerləşməsi qərara alındı.

1998-ci ilin yanvar ayında Bakı yaxınlığında Orta Asiya neftinin Xəzər dənizi, Azərbaycan və Gürcüstan əraziləri vasitəsilə Qara dənizin Batumi limanına çatdırılması üçün nefti tankerlərdən dəmiryol sistemlərinə yükləməyə imkan verən Dübəndi terminalı istifadəyə verildi. 2002-ci ilin dekabr ayında Qazaxıstan neftinin Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəməri ilə ixrac edilməsi barədə razılıq əldə olundu. Aktau-Bakı-Tbilisi-Ceyhan enerji nəqliyyat dəhlizinin təməli qoyuldu.

Azərbaycanı nəqliyyat blokadasına almaq və ona təsir göstərmək cəhdləri baş tutmadı. 1997-ci ilin martında Rusiya Federasiyası Azərbaycanla sərhəddəki məhdudiyətləri götürdü, şose, dəmir və su yollarını açdı. Üçillik fasilədən sonra 1997-ci ilin may ayında Bakı-Moskva, Bakı-Kiyev, Bakı-Mahaçqala, Bakı-Həştərxan qatarları yenidən işləməyə başladı. Bakı-Poti limanı arasında etibarlı dəmiryol əlaqəsi yaradıldı.

Aqrar islahatlar. Kənddə sahibkarlığın inkişafı. İqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinin mühüm istiqamətlərindən biri də torpaq islahatının həyata keçirilməsi idi. İlk vaxtlar kənd təsərrüfatında sahibkarlıq çox ləng inkişaf edirdi. 1992-ci ildə 320, 1995-ci ilin əvvəllərində isə 830 müstəqil və kollektiv fermer təsərrüfatı vardı.

1995-ci ilin fevral ayında "Aqrar islahatların əsasları" və "Kolxoz və sovxozların islahatı haqqında" qanunlar qəbul edildi. Bu mühüm qanunların həyata keçirilməsi ilk

növbədə torpağa mülkiyyət münasibətlərinin yenidən müəyyənləşdirilməsindən çox asılı idi. 1995-ci ilin mart ayında "Dövlət Aqrar İslahatı Komissiyası" yaradıldı.

1996-cı il iyulun 16-da ölkənin aqrar sektorunda radikal bir addım atıldı. Prezident Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında hazırlanan, onun təkəbbürünün və siyasi iradəsinin məhsulu olan **"Torpaq islahatı haqqında"** Qanun qəbul edildi. Bu qanuna görə, bütün postsovet respublikalarından fərqli olaraq, torpaq sosial ədalət prinsipinə əsasən kənddə yaşayan vətəndaşların xüsusi mülkiyyətinə pulsuz verildi. Respublikanın vahid torpaq fondu əsasında üç - dövlət, bələdiyyə və xüsusi torpaq mülkiyyəti forması müəyyən olundu. Kənd təsərrüfatı torpaqlarının 22 faizi - 1 milyon 911 min hektarı xüsusi mülkiyyətə, 45 faizi dövlət mülkiyyətinə, 33 faizi isə bələdiyyə mülkiyyətinə verildi. Qanunun icrası üçün Prezident Fərman imzaladı. "Dövlət torpaqları haqqında", "Torpaq vergisi haqqında" qanunlar, normativ aktlar qəbul olundu. 1999-cu il martın 12-də "Dövlət torpaq kadastrı, torpaqların monitorinqi və yerquruluşu haqqında" və "Torpaq icarəsi haqqında", həmin il iyulun 18-də "Torpaq bazarı haqqında" qanunlar verildi. Bütün rayonlarda torpaq istifadəçilər üzrə inventarlaşdırıldı və iqtisadi cəhətdən qiymətləndirildi. Özəl qurumların tələbatını təmin etmək üçün 1996-cı ilin iyul ayında Aqrar kredit kassaları təşkil olundu.

2001-ci ilin əvvəllərində 1 milyon 329 min 285 ha torpaq özəlləşdirilmiş, kənddə yaşayan 830 min ailədən 818 mini (3 milyon 238 min adam) torpaq payını almışdı. 1996-cı ilin oktyabr ayında "Sudan pulla istifadə haqqında Əsasnamə" qəbul olunması meliorasiya xidmətlərinin yaxşılaşmasına imkanlar açdı. Meliorasiya qurğularının bərpası və genişləndirilməsinə başlanıldı.

Kənd təsərrüfatında lizinq (icarə) xidməti formalaşdı. Bu işdə Yaponiya fəal iştirak edirdi. 1997-1998-ci illərdə bu ölkə Azərbaycana 350 milyon iyen (12 milyard manat), 1999-cu ildə isə 400 milyon iyen texnika şəklində qrant ayırmışdı. 2002-ci ilin əvvəllərində bu qrant hesabına 705 kənd təsərrüfatı texnikası, traktor, kombayn və s. alınmışdı.

İqtisadi dirçəliş. Prezident Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən tədbirlər mövcud iqtisadi böhranı aradan qaldırmağa, iqtisadi sabitlik yaratmağa və tərəqqiyə yol açmağa imkan verdi.

Ölkənin iqtisadiyyatına bütün mənbələrdən sərmayə qoyuluşu 1993-cü ildəki 29 milyard manatdan 2000-ci ildə 4,2 trilyon, 2001-ci ildə 5,7 trilyon manata çatdırıldı. 2002-ci ildə bu, 1 milyard 200 milyon dollar təşkil edirdi. Ümumiyyətlə, 1996-2002-ci illərdə iqtisadiyyata 12 milyard dollar investisiya cəlb olunmuşdu.

1994-1995-ci illərdə neftayırma zavodlarında qurğular modernləşdirildi. Qaz emalı zavodu yenidən quruldu.

1996-cı ildə Bakıda qoz-fındıq emalı, yağ, "Koka-Kola", 1999-cu ildə "Pepsi-Kola" serinləşdirici içki zavodları açıldı. 1997-ci ildə Sumqayıt "Azərboru" İstehsalat Birliyində (keçmiş boru-prokat zavodu) hər biri 10 tonluq 5 yeni elektrik sobası quraşdırıldı. Burada nasos kompressor boruları ilə yanaşı, beynəlxalq standartlara uyğun Batters yivli qoruyucu boru istehsalı təşkil olundu. Avropada ən böyük, 150 tonluq marten sobası yenidən işə salındı. Sumqayıt və Gəncə alüminium zavodları, Daşkəsən alunit mədəni tədricən işə düşməyə başladı.

2002-ci ildə Şəmkir-Yenikənd Su-Elektrik Stansiyası, Abşeronda "Şimal" Dövlət Rayon Elektrik Stansiyasının enerji bloku, 1 sayılı Bakı İstilik-Elektrik Mərkəzində yeni qaz-turbin elektrik qurğusu, "Azərneftyağ" İstehsalat Birliyində bitum qurğusu və s.,

2001-ci ildə "Kaspian-Fiş" balıq məhsulları istehsalı müəssisəsi, Bakı elektroqaynaq səhmdar cəmiyyətinin Bakı poladtökmə zavodu (Bakı elektroqaynaq zavodu bazasında), qaz zavodunda yeni, müasir emal qurğusu, İran vasitəsilə Naxçıvan MR-ə elektrik enerjisi tranzit etmək üçün 51 km-lik İmişli-Parsabad elektrik xətti və s. işə salındı.

Beləliklə, 1996-cı ildən respublikanın sənayesində tənəzzülün qarşısı alındı. Əgər 1991-1994-cü illərdə sənaye məhsulu istehsalı orta hesabla 20-24 faiz azalırdısa, 1997-2002-ci illərdə sənaye istehsalı 23,2 faiz artdı.

Kənd təsərrüfatında keçirilən islahatlar da çox səmərəli oldu. Əgər 1991-1994-cü illərdə bu sahədə istehsal hər il 15-20 faiz azalırdısa, 1997-2002-ci illərdə 51 faiz artmışdır. 2002-ci ildə əvvəlki illərdə heç vaxt olmadığı qədər - 2 milyon 200 min ton (1995-ci ildəkindən 2 dəfə çox) taxıl, 700 min ton (1995-ci ildəkindən 3,9 dəfə çox) kartof istehsal edildi. Ölkədə çəltik istehsalı bərpa edilməyə, şəkər çuğunduru istehsal olunmağa başlandı.

Respublikada iqtisadi tənəzzülün qarşısı 1995-ci ildə alındı. Dirçəliş başlandı. Əgər 1991-1994-cü illərdə ümumi daxili məhsul ildə orta hesabla 20-25 faiz azalırdısa, 1996-2000-ci illərdə 39 faiz artmışdı. 2002-ci ildə ölkədə 29,6 trilyon manatlıq (6,1 milyard dollar) ümumi daxili məhsul istehsal edilmişdi.

İqtisadi dirçəliş ölkənin maliyyə vəziyyətini xeyli yaxşılaşdırdı. 1996-2002-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin gəlirləri 2,2 dəfə artmışdı. 2003-cü ildə dövlət büdcəsi 1 milyard 200 milyon dollar həcmində (1994-cü ildəkindən 17 dəfə çox) müəyyən edilmişdi. Dövlət büdcəsinin kəsiri durmadan azalırdı: 1996-cı ildə o, cəmi 3 faiz 2001-ci ildə isə 0,1 faiz təşkil etmişdi.

Ölkənin valyuta ehtiyatları 2002-ci ildə 1 milyard 374 milyon dollara çatmışdı ki, bu da 1993-cü ildəkinə nisbətən 103 dəfədən çox idi.

Beləliklə, Prezident Heydər Əliyevin müdrik daxili və xarici siyasəti sayəsində Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı dərin böhrandan, tənəzzüldən qurtardı.

Demokratik, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu. Ölkədə real imkanlar, xalqın mentaliteti nəzərə alınmaqla demokratiya, qanunçuluq, plüralizm münasib yollar və vasitələrlə inkişaf edirdi. Bu proses 90-cı illərin ikinci yarısında xüsusən intensivləşmişdi. **1995-ci il iyun ayının 2-də** Milli Məclisin qərarına əsasən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını hazırlamaq üçün Prezident Heydər Əliyevin sədrliyi ilə 33 nəfərdən ibarət Konstitusiya Komissiyası təşkil edildi. Komissiyanın hazırladığı "Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası" - müstəqil Azərbaycan dövlətinin ilk Əsas Qanunu **1995-ci il noyabr ayının 12-də** referendumla qəbul olundu.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası maddələrinin üçdə bir hissəsi (158 maddədən 48-i) insan hüquqlarına və onların təminatlarına həsr edilmişdi.

Hakimiyyət bölgüsü konsepsiyasına uyğun olaraq Konstitusiya təsbit etdi ki, icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikası Prezidentinə mənsubdur, qanunverici hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, məhkəmə hakimiyyətini isə müstəqil məhkəmələr həyata keçirirlər.

1998-ci il aprelin 28-də Naxçıvan MR-in Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası əsasında hazırlanmış yeni Konstitusiyası Muxtar Respublikanın Ali Məclisində qəbul edildi və həmin il dekabrın 29-da Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təsdiq olundu.

2002-ci il avqustun 24-də referendumla Konstitusiyaya edilmiş dəyişikliyə görə Milli Məclisə seçkilər daha da demokratikləşdirildi, "mojaritar və proporsional" seçki sistemi ləğv edildi, ümumi "mojaritar" seçki sistemi müəyyən olundu. 2009-cu il martın 18-də keçirilən referendumla Konstitusiyaya edilmiş dəyişikliklərlə Əsas qanun zamanın tələblərinə uyğunlaşdırıldı.

1995-ci il noyabrın 12-də müstəqil Azərbaycan Respublikası parlamentinə mojaritar (100 deputat) və proporsional (25 deputat) sistemlə ilk seçkilər keçirildi.

Qanunların sivil dünya dövlətlərinin hüquqi dövlət quruculuğu ənənələrinə, beynəlxalq hüquq normalarına, Avropa Şurası və dünya demokratik qanunvericilik təsisatlarının tələblərinə uyğun hazırlanması üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında 1996-cı ilin fevral ayında xüsusi **"Hüquqi İslahatlar Komissiyası"** yaradılmışdı.

1998-ci ilin fevral ayında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev **"İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında"** fərman verdi. 1998-ci il iyunun 18-də **"İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı"** təsdiq edildi, bu sahədə həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyini artırmaq üçün Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları İnstitutu yaradıldı, beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi, mütəxəssis kadrlar hazırlanması üçün əməli addımlar atıldı.

2001-ci ilin dekabrında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi "İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında" Konvensiyanı və onun 1, 4, 6 və 7 sayılı protokollarını təsdiq etmək barədə Qanun və "Azərbaycan Respublikasının insan hüquqları üzrə müvəkkili (ambudsman) haqqında" Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanununu qəbul etdi. 2002-ci ildə respublikada Ambudsman İnstitutu yaradıldı.

1998-ci il avqustun 6-da "Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və mətbuat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" Prezident Fərmanı ilə hələ 1992-ci il aprelin 12-də Y.Məmmədov və 1993-cü il aprelin 15-də Ə.Elçibəy iqtidarları dövründə sərbəst informasiya fəaliyyətinə qoyulmuş məhdudiyətlər aradan qaldırıldı, mətbuatda və digər kütləvi informasiya vasitələrində dövlət sirlərini qoruyan idarə, senzura ləğv edildi.

Azərbaycan Respublikası Şərqdə **ölüm cəzasını** ləğv etmiş ilk ölkə oldu. 1993-cü ildən burada ölüm cəzasına faktiki moratorium qoyuldu. 1996-cı ildə Prezident Heydər Əliyev Cinayət Məcəlləsində 21-ci maddənin sanksiyasından ölüm cəzasını götürmək təşəbbüsünü irəli sürdü. Qadınlara və 65 yaşından yuxarı kişilərə ölüm cəzası qadağan edildi. 1998-ci ilin fevral ayında Prezidentin təşəbbüsü ilə respublikada ölüm hökmü tamamilə ləğv olundu.

Dövlətçiliyin təmin olunmasının mühüm vasitələrindən biri də hüquq-mühafizə orqanlarının inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsi idi.

1997-ci ilin oktyabr ayında "Konstitusiyaya Məhkəməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi. 1998-ci ildə Konstitusiyaya Məhkəməsi təşkil olundu.

2002-ci il avqustun 24-də Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına dəyişikliklər edilməsinə dair referendum keçirildi. Konstitusiyaya edilmiş dəyişikliklərə görə hər bir şəxs Konstitusiyaya Məhkəməsinə müraciət edə bilərdi.

İctimai-siyasi sabitliyin yaradılması, demokratik prinsiplərin bərqərar olması sahəsində ardıcıl addımların atılması Azərbaycan cəmiyyətinin və ictimai-siyasi qüvvələrin anarxiyadan demokratiyaya və qanunçuluğa keçidi yolunda ciddi dönüş yaratdı. Avropa Şurasına üzv qəbul olunduqdan sonra, Azərbaycan **“İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasına** qoşuldu. **2001-il dekabrın 28-də** Milli Məclis tərəfindən **“Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında”** Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının Qanunu qəbul edildi.

2002-ci ilin sentyabr ayından Azərbaycanda üçpilləli məhkəmə sistemi formalaşdı. Yeni, ikinci instansiya - apelyasiya məhkəməsi yarandı.

Yeni Konstitusiyanın tələbinə görə, ölkədə demokratik cəmiyyətin mühüm elementi kimi yerli özünüidare - seçkili bələdiyyələr sistemi qurulmağa başlanmışdı. "Bələdiyyələrə seçkilər haqqında", "Bələdiyyələrin statusu haqqında" Qanun qəbul edilmişdi. **1999-cu il dekabr ayının 12-də** Azərbaycan Respublikasında **ilk bələdiyyə seçkiləri** keçirildi.

Mədəni dirçəliş. Dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra Azərbaycan Respublikasının mədəni, mənəvi həyatında mühüm dəyişikliklər baş vermişdi. **1991-ci ilin dekabrında latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının** bərpa olunması haqqında qanun qəbul edildi. **1992-ci ilin ortalarında “Türkdilli ölkələrin Mədəniyyət Nazirliklərinin daimi Konseyni”, 1993-cü ildə isə onun icra qurumu-TÜRKSOY yarandı.**

1993-cü ildən başlayaraq Respublikada mədəni-maarif inkişafı üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirildi. 1993-cü ildən ali məktəblərdə bakalavr və magistr pilləli təhsilə keçildi. Özəl təhsil müəssisələri meydana gəldi. Ümumən, respublikanın şəhərlərində, hətta qəsəbələrində 121 özəl ali məktəb təşkil olunmuşdu. Onlardan ancaq 18-nin dövlət lisenziyası var idi. Bakıda ev-muzeyləri yaradıldı.

1996-cı ilin payızında Füzulinin 500 illik yubileyinə dünyanın hər yerindən qonaqlar-ədəbiyyatşünas alimlər, yazıçılar gəlmişdi. **1996-cı ilin payızında YUNESKO ilə əməkdaşlıq haqqında memorandum** imzalandı. **1997-ci ilin yazında** isə Azərbaycan **Avropa Mədəniyyət Konvensiyasına** qoşuldu. **1997-ci ilin noyabrında** qəbul olunmuş **“Mədəniyyət haqqında”** qanun xalqın mənəvi aləmini zənginləşdirmək sahəsində fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirdi. 2000-ci ilin aprelində möhtəşəm ədəbi-tarixi abidənin “Dədə Qorqud dastanı”nın 1300 illik yubileyi Bakıda böyük təntənə ilə keçirildi. M.F.Axundzadə adına Respublika kitabxanası 1998-ci ilin aprelindən Milli Kitabxana statusu aldı.

Prezident H.Əliyevin **“Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında” 13 iyun 2000-ci il tarixli fərmanı** ölkədə ali təhsilin təşkili və inkişafında keyfiyyətə yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu. Xüsusən milli tariximizin yenidən, obyektiv yazılması və tədrisi diqqət mərkəzində idi. Yeni tədris proqramlarının və dərslərlərin hazırlanması, orta məktəblərdə buraxılış imtahanlarının test üsulu ilə aparılması, tələbə qəbulu üzrə dövlət komissiyasının işinin təkmilləşdirilməsi və s. tədbirlər təhsil islahatı proqramının tərkib hissələridir.

Azərbaycan Prezidenti H.Əliyevin **“1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindən tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” 1997-ci il 17 dekabr, “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” 1998-ci il 26 mart tarixli fərmanlarında** son 2 əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı

məqsədyonlu şəkildə həyata keçirilən etnik təmizləmə, soyqırımı siyasəti ifşa olunmuşdur.

90-cı illərin ortalarında informasiya nazirliyində 600-ə qədər informasiya vasitəsi qeydə alınmışdı. Azərbaycan Mədəniyyət Fondu yanında azsaylı xalqların mədəniyyətinin qorunması və inkişafı üzrə şura yaradıldı. Azərbaycan alimləri mühüm əhəmiyyətli 100-dən çox kəşflər etmişlər. 7 cildlik "Azərbaycan tarixi" yazılıb nəşr olundu.

1997-ci ilin noyabrında Azərbaycan yazıçılarının X qurultayı keçirildi. Dövlət teatrları ilə yanaşı ictimai, özəl teatrlar, müstəqil kinostudiyalar təşkil olunmuşdu. 90-cı illərin əvvəllərində respublikanın şəhər və qəsəbələrində meydanlar, parklar "Monumental kommunist təbliğatı"na xidmət edən heykəl və abidələrdən təmizləndi. Dağüstü parkda "Şəhidlər Xiyabanı" salındı. 1998-ci ilin oktyabrında Şəhidlər Xiyabanında şəhidlərin xatirəsinə 21 metr hündürlüyündə abidənin və əbədi məşəlin açılışı oldu.

1997-ci ildə İlham Əliyev İdman Komitəsinə sədr seçildikdən sonra **2000-ci ilin oktyabrında Bakıda Olimpiya İdman Kompleksi** istifadəyə verildi. İdmançılarımız 1996-cı ildə XXVI və 2000-ci ildə XXVII yay Olimpiya oyunlarında uğurla iştirak etdilər.

Xarici siyasət. Azərbaycan Respublikasına qarşı informasiya blokadasının yarılması, Dağlıq Qarabağ probleminə dair həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, Azərbaycanın dünya siyasətində, dünya dövlətləri arasında özünə layiqli yer tutması, beynəlxalq münasibətlərin ümumbəşəri dəyərlər əsasında inkişafına kömək etməsi, Cənubi Qafqazda başqa dövlətlərin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində də maraqlı olması, respublikanın ərazi bütövlüyünün sülh, danışıqlar yolu ilə təmin edilməsi istiqamətində Prezident Heydər Əliyevin başçılığı ilə gərgin və səmərəli iş aparıldı. Heydər Əliyev diplomatiyası beynəlxalq münasibətlər sistemində yaranmış dəyişikliklər, qloballaşma meylləri, dövlətlərin Cənubi Qafqaz regionundakı siyasi və iqtisadi maraqlarının Azərbaycanın maraqları ilə mümkün qədər uzlaşdırılması kimi pragmatik əsaslar üzərində quruldu. Azərbaycan Prezidenti 68 ölkənin prezidenti, hökumət başçısı ilə görüşlər keçirdi. Azərbaycan üzv olduğu beynəlxalq təşkilatların sessiyalarında, zirvə toplantılarında iştirak etdi. 2000-ci il sentyabrın 6-da **BMT Baş Məclisində**, 2001-ci il yanvarın 25-də **Avropa Şurası Parlament Assambleyasında** Heydər Əliyev mövcud şəraitdə müstəqillik əldə etmiş dövlətlərə münasibətdə aydın hiss olunan ikili standartlarla yanaşmanın yolverilməzliyini, qloballaşmaya töhfələrini verən ölkələrə texnoloji yardım göstərilməsi, mədəniyyətlərin toqquşması təhlükəsini aradan qaldırmaq üçün demokratiya və bazar iqtisadiyyatının inkişafında ayrı-ayrı xalqların mentalitetinin nəzərə alınması vacibliyini qeyd etmişdi.

1993-cü il sentyabrın 24-də Azərbaycan Respublikası MDB-yə daxil oldu. Doğrudur, bu təşkilat daxilində üzv dövlətlərin bərabərhüquqlu əməkdaşlığı lazımınca təmin edilməmiş, subyektlər arasında münaqişələrin aradan qaldırılması üçün təsirli tədbirlər həyata keçirmək mümkün olmamışdı. Üzv dövlətlərə Rusiya Federasiyasının ikili münasibəti bu birliyin səmərəsini xeyli azaldır, narazılığa səbəb olurdu. Heydər Əliyev MDB dövlət başçılarının, demək olar ki, bütün görüşlərində birlik daxilində belə qeyri-sağlam münasibətlər olmasının yolverilməzliyini, separatizmlə mübarizənin vacibliyini diqqətə çatdırırdı.

MDB-yə daxil olan dövlətlərlə ikitərəfli əlaqələrin möhkəmlənməsinə diqqət artırılmışdı. 1993-cü ilin sonlarına qədər Azərbaycanla kəskin münasibətlərə malik olan

Mərkəzi Asiya respublikaları ilə əlaqələr yeni forma və vasitələrlə köklü surətdə yenidən qurulurdu.

Birlik üzvlərinə RF tərəfindən ikili münasibət MDB daxilində dövlətlərin ayrılıqda birliklər təşkil etməsinə səbəb olurdu. 1996-1997-ci illərdə Azərbaycan-Gürcüstan və Azərbaycan-Ukrayna arasında strateji əməkdaşlıq haqqında sazişlər bağlandı. 1997-ci ilin oktyabrında Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldova respublikalarının başçıları öz aralarında əməkdaşlıq haqqında kommünike imzaladılar. **Noyabrın 25-də Bakıda "GUAM" bloku** təşkilini bəyan edən rəsmi protokol imzalandı. Bu ölkələrin NATO və ATƏT çərçivəsində, habelə öz aralarında siyasi, hərbi və iqtisadi sahələrdə mövqelərini əlaqələndirməyə imkan verən strateji partnyorluğa hüquqi əsas yarandı. 1999-cu il aprelin 4-də Vaşinqtonda GUAM təşkilatına üzv olan dövlətlərin prezidentlərinin görüşündə Özbəkistan Respublikası da bu təşkilata qəbul edildi. GUAM bundan sonra GUÖAM adlandırılmağa başlandı. Heydər Əliyev təşkilatın sədri seçildi. GUÖAM-ın icraçı katibliyinin yaradılması qərara alındı. Belə bir birliyin təşkili Rusiyanı olduqca narahat edirdi. Vəziyyəti 1999-cu ilin martında MDB dövlətləri başçılarının zirvə toplantısında Azərbaycan, Gürcüstan, Moldova və Özbəkistanın Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi müddətinin uzadılmasına razılıq verməməsi daha da gərginləşdirdi. Rusiya bu dövlətlərə münasibətini xeyli yumşaltmağa istiqamətlənən addımlar atdı. Bununla əlaqədar sonralar - 2001-ci il iyunun 6-7-də Yaltada GUÖAM təşkilatı başçılarının görüşündə qəbul olunmuş "Yalta Xartiyası"nda yaradılan bu təşkilatın iqtisadi sahələrdə əməkdaşlığa üstünlük verəcəyi elan edildi.

Heydər Əliyev ATƏT-in 1999-cu il noyabrın 18-də İstanbul zirvə toplantısında **"Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik və əməkdaşlıq paktı"** təsis edilməsi təşəbbüsü ilə çıxış etdi. Bu paktı dövlətlərarası münasibətlərin, habelə münaqişələrin aradan qaldırılmasının prinsiplərini əsasları təsbit edilməli idi. Ona əsasən regiondan xarici hərbi qüvvələr çıxarılmalı, Cənubi Qafqazı bölən ayırıcı xətlər aradan qaldırılmalı, təcavüzə, etnik təmizləmələrə, separatizmə son qoyulmalı, ikili standartlara yol verilməməli idi. Lakin Rusiya Ermənistan vasitəsilə bu planın həyata keçməsinə ciddi mane oldu.

2001-ci ilin əvvəllərində RF prezidenti Rusiyanın da iştirak etdiyi "Qafqaz dördlüyü" yaradılması təklifini irəli sürdü. Mayın sonlarında Rusiya, Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan prezidentlərinin Minskə görüşü keçirildi, belə bir birliyin yaranması məsələləri müzakirə edildi.

Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildə **NATO**-nun Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurasına (1997-ci ildən bu şura Avropa-Atlantika Tərəfdaşlıq Şurası - AATŞ adlanır) qoşuldu. 1994-cü ilin yanvar ayında Azərbaycan NATO-nun Avropa və dünyada sülhün, əmin-amanlığın bərqərar olunmasına xidmət edən **"Sülh Naminə Tərəfdaşlıq"** Proqramına qəbul edildi. Həmin il mayın 4-də Prezident Heydər Əliyev bu proqramın Çərçivə sənədini imzaladı. NATO-nun və AATŞ-ın üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının 1997-ci ilin iyul ayında keçirilən zirvə toplantısında Prezident Heydər Əliyev NATO-nun baş katibi ilə görüşdü və bu təşkilatla Azərbaycan arasında əməkdaşlığın genişlənməsi məsələləri müzakirə edildi. NATO-nun və Avropa-Atlantika Tərəfdaşlıq Şurası üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının 1997-ci ilin iyul ayında keçirilən Madrid zirvə toplantısının qəbul etdiyi sənədlərdə NATO-nun tərəfdaş dövlətlərin müstəqilliyinin, suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün və sərhədlərinin toxunulmazlığına təminat verdiyi, onun strukturunda olan dövlətlərin bir-birinə qarşı güc işlətmək, hədə-qorxu gəlmək hüququna malik olmadığı bildirildi. Bunlar Azərbaycanın

haqq işinin müdafiəsi sahəsində böyük əhəmiyyətə malik idi. Azərbaycan dövləti hərbi inkişafının perspektivləri məsələlərində NATO ilə sıx əməkdaşlığa istiqamətləndi. Azərbaycanın hərbi hissəsi Kosovoda və Əfqanıstanda sülhməramlı qüvvələrin keçirdiyi əməliyyatlarda iştirak etdi.

BMT-nin Baş katibi Butrus-Butrus Qali Azərbaycana gəlib respublika ilə daha yaxından tanış oldu. Azərbaycana qarşı informasiya blokadası yarıldı. Prezident Heydər Əliyev 1994-cü ilin sentyabrında, 1995-ci ilin oktyabrında, 2000-ci ilin sentyabrında BMT Baş məclisinin sessiyaları tribunalarından Azərbaycan həqiqətlərini bütün dünyaya bəyan etdi, bu ölkənin sülhsevər, humanist, demokratik dəyərləri üstün tutduğunu göstərdi.

Ölkənin xarici siyasət kursunda 1993-cü ilin yayından **Türkiyə Respublikası** ilə münasibətlərdə keyfiyyətə ciddi dəyişikliklər edildi. Bu dost və qardaş ölkə Azərbaycanın ən etibarlı siyasi müttəfiqi, bərabərhüquqlu iqtisadi tərəf müqabili oldu. Türkiyə Ermənistanı təcavüzkar bir dövlət kimi tanımış, Dağlıq Qarabağ məsələsi ədalətlə həll olunmayınca onunla heç bir əlaqə saxlamayacağını elan etmişdi. Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri həm də dünyada və bölgədə sülhün, əmin-amanlığın bərqərar olması işinə xidmət edirdi. **2001-ci il iyulun 23-də** Xəzər dənizinin mübahisəli sularında Azərbaycan gəmilərinə İran təyyarələrinin hücum cəhdini Türkiyə qəti etirazla qarşıladı. Ankara bütün dünyaya bildirdi ki, "Azərbaycana əl qaldıran qarşısında Türkiyəni görəcəkl!"

Azərbaycan **İran İslam Respublikası** ilə də hər iki tərəf üçün faydalı normal siyasi-iqtisadi və mədəni münasibətlər qurdu. İran dövləti Ermənistanın Azərbaycana təcavüz etdiyini bildirsə də, onunla hərtərəfli münasibətlər yaratmışdı. Bu qonşu müsəlman dövləti Azərbaycana qarşı münasibətlərində tam səmimi olmadığını göstərirdi. İran Azərbaycanı özünün təhlükəsizlik zonası elan etmişdi. 2001-ci il iyulun 23-də İran mübahisəli hesab etdiyi sulardan Azərbaycan gəmilərinin çıxarılması haqqında nota verdikdən sonra hərbi təyyarələrini havaya qaldırmışdı. Azərbaycan buna cavab tədbiri gördü. Münaqişə dinc yolla nizama salındı.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin İran Respublikasına səfəri zamanı - 20 may 2002-ci ildə imzalanmış "Azərbaycan Respublikası ilə İran Respublikası arasında dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin prinsipləri haqqında" müqavilə iki dövlət arasında münasibətlərin nizamlanmasına istiqamətləndirilmişdi.

Qonşu **Gürcüstan Respublikası** ilə əlaqələr çox önəmli idi. 1996-cı ilin mart ayında Prezident Heydər Əliyev Gürcüstana rəsmi səfər etdi. İki ölkə arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında sənəd imzalandı. Bu, qonşu ölkədə yaşayan azərbaycanlılara qarşı münasibətin xeyli yaxşılaşmasına səbəb oldu. İki ölkənin bütün sahələrdə strateji əməkdaşlığı başlandı.

Azərbaycanın xarici siyasətində ABŞ, Böyük Britaniya, Çin, Yaponiya, Fransa, Almaniya, İtaliya kimi iri dövlətlərlə münasibətlər mühüm yer tuturdu. Bu ölkələrlə tərəfdaşlıq prinsiplərinə əsaslanan qarşılıqlı əlaqələr yaradılmışdı.

Prezident Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan diplomatiyasında Avropa istiqaməti mühüm yerlərdən birini tutur. İngiltərə və Avropanın digər nüfuzlu dövlətləri ilə sabit bərabərhüquqlu əməkdaşlıq münasibətləri qurulmuşdu. Bu ölkələrlə imzalanmış 90-dan artıq sənəd qarşılıqlı münasibətlər üçün ən möhkəm hüquqi əsas yaratmışdı. Azərbaycan Qərblə Şərqi qovşağında bərpa olunan qədim İpək Yolunun mərkəzində mühüm yer tuturdu. Dünyada nüfuzlu Çin Xalq Respublikası və Yaponiya kimi Şərq

dövlətləri ilə siyasi və iqtisadi əməkdaşlıq respublikanın xarici siyasətində uğurlu addımlar olmuşdu.

Pakistan dövləti ilə dostluq və əməkdaşlıq münasibətləri daha da inkişaf etdirilirdi. İsrail dövləti ilə də əməkdaşlıq genişlənməkdə idi.

XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan Respublikası artıq 137 ölkə ilə diplomatik əlaqələr yaratmışdı. Azərbaycanda 63 (24-ü bilavasitə Bakıda) ölkənin səfirliyi fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycanın 21 ölkədə səfirliyi, baş konsulluğu və daimi nümayəndəliyi vardı.

1996-cı ilin aprelində Azərbaycan ilə **Avropa Şurası (AŞ)** və onun üzvü olan dövlətlər arasında tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq haqqında saziş imzalandı. Həmin ilin iyununda Azərbaycan Respublikası AŞ Parlament Assambleyasında "xüsusi dəvət olunmuş qonaq" statusu aldı. Prezident Heydər Əliyevin 1996-cı ilin iyunu və 1998-ci ilin yanvarında Azərbaycan Respublikası ilə AŞ arasında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi tədbirləri haqqında sərəncamları mövcud əlaqələri xeyli intensivləşdirdi. Aparılan böyük təşkilatçılıq işi, respublikada həyata keçirilən demokratik ruhlu siyasi və iqtisadi islahatların səmərəli nəticələri Azərbaycanı AŞ-yə daha da yaxınlaşdırdı. **2001-ci il yanvarın 25-də** Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasına tam hüquqlu üzv qəbul olundu. Millət vəkili İlham Əliyevin başçılıq etdiyi Azərbaycan parlamentinin AŞ-də nümayəndə heyəti bu təşkilatda səmərəli fəaliyyət göstərməyə başladı. Öz işgüzarlığı ilə Avropa Şurasında böyük nüfuz qazanmış İlham Əliyev iki ildən sonra - 2003-cü il yanvarın 27-də bu təşkilatın Parlament Assambleyası sədrinin müavini və büro üzvü seçildi. Belə bir diqqətə səbəb həm də, Beynəlxalq Venesiya Komissiyasının sədri Puetro Aqounin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycanda aparılan islahatların Avropada razılıqla qarşılınması olmuşdu. Bu təşkilatda Azərbaycan nümayəndə heyətinin əsas məqsədi Ermənistanın təcavüzkar kimi tanınmasına nail olmaq və onu işğal etdiyi əraziləri qaytarmağa məcbur etmək idi. 2001-ci il aprelin 24-də Azərbaycan nümayəndə heyəti AŞ tribunasından Ermənistanın azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasəti yeritdiyini, işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində, o cümlədən Dağlıq Qarabağda narkotik maddələr istehsal və ixrac etdiyini, bu vasitə ilə əldə olunan vəsaitlə ordu saxladığını, terrorçu dəstələr yaradıb onlara təlim verdiyini əsaslandırılmış şəkildə bütün dünyaya bəyan etdi. May ayında AŞ Nazirlər Komitəsinin 108-ci sessiyası konsensusla Azərbaycanın təşəbbüsü ilə Avropa dövlətlərinin, o cümlədən Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təsdiq edən xüsusi kommünike qəbul etdi. İyun ayında AŞ Parlament Assambleyası sessiyasında İlham Əliyev Ermənistanın Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində tarix və mədəniyyət abidələrini dağıtmasını, təbiətin amansızcasına korlanmasına şərait yaradılmasını faktlarla ifşa etdi. AŞ Nazirlər Komitəsinə müraciət edildi ki, Ermənistanın AŞ prinsiplərinə zidd olaraq Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanımamasına münasibət bildirilsin. Bu müraciət 43 ölkə nümayəndəsinin iştirakı ilə müzakirə edildi. Nazirlər Komitəsinin bununla bağlı qərarında qeyd olunurdu: "...Xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququna... dövlətlərin ərazi bütövlüyünə dair normalara uyğun olaraq hörmət edilməlidir. ...Torpaq əldə etmək məqsədilə gücdən istifadə qəbul edilməz və ondan irəli gələn heç bir nəticə qanuni tanına bilməz".

AŞ Parlament Assambleyasının 2001-ci il 25 sentyabr tarixli iclasında İlham Əliyev erməni terrorizmini, Ermənistanın Azərbaycana qarşı keçirdiyi terror və soyqırım siyasətində terrorçu ASALA təşkilatının fəal iştirak etdiyini, törədilmiş 32 terror aktı nəticəsində 2000 adam öldürüldüyünü, on minlərlə adamın yaralandığını bildirdi.

Terroru dəstəkləyən Ermənistan dövlətini ifşa etdi. İl yarım ərzində Avropa Şurası Parlament Assambleyasında Ermənistanın terrorçu dövlət adlandırıldığı 12 sənəd (bunlara üst-üstə AŞPA-nın 300 deputatı imza atmışdır) qəbul olundu. 2002-ci il sentyabrın 26-da AŞPA-nın sessiyasında müzakirə edilən Azərbaycan haqqında məruzədə ilk dəfə bu təşkilatın çox vacib sənədində açıq-aydın bildirilir ki, Azərbaycanın torpaqları işğal olunubdur. Ermənistan Azərbaycana qarşı təcavüz edibdir və bu işğal nəticəsində Azərbaycanın bir milyondan artıq qaçqını vardır.

Bəzən AŞ-ın ikili standartlardan çıxış edərək Azərbaycana verdiyi ədalətsiz tövsiyələrə də respublikada diqqətlə yanaşılır, beynəlxalq ictimaiyyətə mövcud problemlərin həqiqi mahiyyəti haqqında doğru məlumat çatdırılırdı. 2002-ci il yanvarın 24-də AŞ Parlament Assambleyası Azərbaycandakı qeyri-dövlət hüquq müdafiə təşkilatlarının təqdimatına əsasən "siyasi məhbus" hesab etdiyi şəxslərin, xüsusi olaraq R.Qaziyevin, S.Hüseynovun və Ə.Hümbətovun azad edilməsi və ya işlərinə yenidən baxılması təklifini verdi. Bununla əlaqədar həmin şəxslərin işlərinə yenidən baxılması haqqında Respublika Baş prokurorunun hələ 2001-ci il dekabrın 26-da qəbul etdiyi qərarın icrası sürətləndirildi (lakin konkret cinayət əməli ilə əlaqədar həbs olunmuş bu şəxslərin işində siyasi motivlər aşkar edilmədi).

Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlığı daha da genişləndirdi. 2002-ci ildə Avropa İttifaqı ilə "Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi"nin (1992-ci ildə bağlanıb) yerinə yetirilməsinə dair milli proqram hazırlanmışdı. Bu əlaqələrin respublikanın inkişafına böyük təsiri vardı. Avropa İttifaqı-Azərbaycan Parlament Əməkdaşlığı Komitəsinin Brüsseldə 25-26 fevral 2002-ci ildə keçirilmiş iclasında qeyd edildiyi kimi, "siyasi, iqtisadi, hüquqi islahatların aparılması Azərbaycanın Avropaya inteqrasiyası üçün yeni perspektivlər açır.

2002-ci il oktyabrın 2-də Azərbaycan Respublikası BMT-nin "İqtisadi və Sosial Şurasına" üzv seçildi.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin dövlət müstəqilliyinin dönməzliyi istiqamətində ardıcıl siyasəti imperiyapərəst qüvvələrin bütün təzyiqlərini qətiyyətlə rədd etdi. Rusiya 1994-cü ilin axırlarından Azərbaycana dəmir, şose və dəniz yollarını bağlamaq kimi ciddi iqtisadi sanksiyalar tətbiq etməsinə, Ermənistana 1994-1996-cı illərdə-atəşkəs şəraitində ümumi dəyəri 1 milyard dollardan çox olan 84 ədəd T-72 markalı tank, 50 ədəd piyadalar üçün RDM-2 döyüş maşını, 8 ədəd R-17 uzaqmənzilli raket kompleksi, "OCA" zenit kompleksi üçün 40 raket, 349 raketlə birlikdə 27 ədəd "Kruq" raket-zenit kompleksi, 40 ədəd "İqla" səyyar raket kompleksi, 18 ədəd reaktiv "Qrad" qurğusu, 1000-ə qədər "Strela-2" və "Strela-3" raketləri, 1998-ci ilin sonlarında MİQ-29 təyyarələri, C-300 raketləri, külli miqdarda başqa silah və sursat verməsinə, Ermənistanda öz hərbi bazalarını yerləşdirməsinə və onları daim modernləşdirməsinə, Rusiya-İran-Ermənistan strateji əməkdaşlıq xətti yaratmasına baxmayaraq, Azərbaycanı qorxuda, tutduğu müstəqillik yolundan döndərə bilmədi.

Azərbaycan və Türkiyə respublikaları 1997-ci ilin may ayında strateji əməkdaşlığı daha da dərinləşdirmək haqqında müqavilə imzaladılar.

Azərbaycanın qəti mövqeyi dövlətlərin ona münasibətinin getdikcə dəyişməsinə, sağlamlaşmasına səbəb oldu. 1997-ci il iyulun 3-də Moskvada **Rusiya Federasiyası** və Azərbaycan arasında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında müqavilə imzalandı. 1997-ci il avqustun 29-da Rusiya ilə Ermənistan arasında da "Dostluq, əməkdaşlıq, qarşılıqlı yardım haqqında" yeni müqavilə bağlandı. Bu sənəddə hərbi

vəziyyət yaranarkən Rusiyanın rəsmi surətdə Ermənistan tərəfində çıxış edəcəyi bəyan olunurdu. Azərbaycanda narazılıq yaratdığını gören Rusiyanın yüksək vəzifəli şəxsləri, habelə Xarici İşlər Nazirliyi xüsusi nota ilə bu sənədin Azərbaycan Respublikasına qarşı çevrilmədiyini bildirdilər. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev MDB dövlət başçılarının 1997-ci il oktyabr, 1999-cu il mart və sonrakı zirvə görüşlərində bu müqavilənin Azərbaycana qarşı təhlükə yaradan bəndlərinin ləğv olunmasını tələb etdi. 2001-ci ilin may ayında Bakıda səfərdə olan RF hərbi naziri rəsmi surətdə elan etdi ki, Ermənistan və Azərbaycan arasında silahlı münaqişə olarsa, Rusiya neytral qalacaqdır.

Rusiya Federasiyasının prezidenti V.Putin Azərbaycan prezidentinin dəvəti ilə 2001-ci il yanvar ayının 9-da Bakıya rəsmi səfərə gəldi. Ölkələr arasında münasibətlərin inkişaf etdirilməsinə istiqamətləndirilmiş tədbirlər görülməsi barədə razılıqlar əldə olundu. V.Putin Azərbaycan və Gürcüstanın bölgədə Rusiyanın iştirak etmədiyi siyasi birliklərə qoşulmasının qarşısını almaq üçün "Qafqaz döndüyü" (Rusiya, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan) yaradılması təşəbbüsünü irəli sürdü. "Bakı Bəyannaməsi" imzalandı. Prezident V.Putin RF-nin Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü müdafiə etdiyini bir daha bəyan etdi.

2002-ci ilin yanvar ayında Rusiya ilə Türkiyə arasında hərbi əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalandı. Bəşəriyyət üçün böyük bəlaya çevrilmiş terrorizmlə mübarizədə aparıcı rol oynayan ABŞ-ın müttəfiqi olan Türkiyənin Qafqazda nüfuzu xeyli artdı. 2002-ci il yanvarın 24-də Azərbaycanın dövlət başçısı Rusiya Federasiyasına rəsmi səfər etdi. Bağlanmış müqavilələr iki dövlət arasında qarşılıqlı faydalı münasibətlərin inkişafına istiqamətlənmişdi. Azərbaycan Qəbələ Strateji İnformasiya Mərkəzini on il müddətinə Rusiyaya icarəyə verdi. 2012-ci ilin dekabrında isə Rusiya Azərbaycanın qoyduğu yeni şərtləri qəbul etməyərək, müqavilənin vaxtının uzadılmasından imtina etdi. Respublikalar arasında iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsinə daha münasib şərait yaradıldı, 12 illik müqavilə imzalandı. 2002-ci ilin aprelindən Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsulları Rusiya bazarlarına sadələşdirilmiş yolla, tez çatdırılmağa başlandı. 2002-ci il sentyabrın 23-də Azərbaycan və Rusiya prezidentləri Kremlin "Şərəf salonu"nda "Rusiya Federasiyası və Azərbaycan Respublikası arasında Xəzər dənizi dibinin həmhüddud sahələrinin bölgüsü haqqında saziş" imzaladılar. İki ölkənin təhsil nazirləri hökumətlərarası təhsil haqqında sənədlərin, namizədlik və doktorluq diplomlarının tanınması haqqında sazişlər imzaladılar. İqtisadi xarakterli başqa müqavilələr bağlandı. Azərbaycan-Rusiya əlaqələrinin bütün sahələrini daha da inkişaf etdirmək üçün imkanlar genişləndi.

İri dövlətlərin təzyiqinə, imperiya siyasətinə qarşı məharətlə apardığı müstəqillik, "açıq qapı" siyasəti sayəsində Azərbaycan bölgədə, beynəlxalq aləmdə nüfuzlu dövlətə çevrilirdi. O, öz mənafələrini dünyada nüfuz sahibi, Cənubi Qafqazda marağı olan dövlətlərin, xüsusən ABŞ və onun müttəfiqlərinin maraqları ilə uzlaşdırırdı. ABŞ-Azərbaycan münasibətləri strateji partnyorluq mərhələsinə yüksəlmişdi. Azərbaycan-ABŞ əlaqələrinin inkişaf etməsinə Xəzər dənizi enerji ehtiyatlarının mənimsənilməsi, neft, qaz hasilatı və nəqlində ABŞ şirkətlərinin geniş iştirakı əhəmiyyətli təkan verirdi. Azərbaycan ABŞ kimi fəvqəldövlətin sabit, münaqişəsiz görmək istədiyi Qafqaz bölgəsində əsas siyasi, iqtisadi tərəfdaşı oldu. "Arzu olunan dövlət"lər qrupuna daxil edildi. 1997-ci il iyulun 27-dən avqustun 7-dək Prezident Heydər Əliyev ABŞ prezidenti Bill Klintonun dəvəti ilə ABŞ-da ilk rəsmi səfərdə oldu, böyük hörmət və ehtiramla qarşılandı. Avqustun 1-də Ağ Evdə iki ölkə arasındakı münasibətlərin əsas prinsip və

istiqlamətlərini müəyyən edən sənəd - "Amerika-Azərbaycan münasibətləri haqqında" prezidentlərin birgə bəyanatı imzalandı.

Hökumət dairələrində "Azadlığa Dəstək Aktı"na 1992-ci il 907 sayılı əlavənin ləğv edilməsinə tərəfdarlar çoxaldı. Azərbaycana dövlət səviyyəsində kömək göstərmək üçün yollar axtarılıb tapıldı. ABŞ administrasiyası Konqresə müraciət edərək 2002-ci ildə Azərbaycana yardımın 46 faiz artırılmasını, Ermənistana verilən yardımın isə 22 faiz azaldılmasını təklif etdi.

2001-ci il sentyabrın 11-də Nyu-York və Vaşinqton şəhərlərində dəhşətli terror hadisələri törədilməsinə cavab olaraq ABŞ beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə elan edərkən Azərbaycan Respublikası onunla bir mövqedə olduğunu birincilər sırasında bəyan etdi, öz ərazisindən ABŞ silahlı qüvvələrinin istifadəsi üçün imkanlar yaratdı. Oktyabr ayının sonlarında ABŞ senatı 907-ci əlavəni müvəqqəti olaraq dayandırmaq üçün prezidentə səlahiyyət verdi. ABŞ prezidenti 2002-ci il yanvarın 28-də, növbəti dəfə 2003-cü il yanvarın 17-də bu səlahiyyəti reallaşdırdı.

Az sonra ABŞ Azərbaycana silah satışına qoyulmuş qadağanı aradan qaldırdı. Təhlükəsizlik tədbirlərində Azərbaycana kömək etməyə başladı.

Azərbaycan Respublikası və ABŞ arasında münasibətlərin daha da yaxınlaşmasında 2002-ci ilin oktyabr ayında millət vəkili, ARDNŞ-in birinci vitse-prezidenti İlham Əliyevin ABŞ-ın vitse-prezidenti Riçard Çeyni, dövlət katibinin birinci müavini Riçard Armitac, ABŞ prezidentinin Milli Təhlükəsizlik məsələləri üzrə müşavirinin müavini Stiven Hedi, müdafiə, energetika, maliyyə, ticarət nazirliklərinin, habelə Beynəlxalq Valyuta Fondunun, Dünya Bankının rəhbərləri ilə görüşü və əməkdaşlığı genişləndirmək üçün söyləri daha da artırmağın vacibliyinə dair fikir mübadiləsi, Con Hopkins Universitetinin Mərkəzi Asiya və Qafqaz Araşdırmaları İnstitutunda "Cənubi Qafqaz və Xəzər bölgəsi: Bakıdan baxış" mövzusunda çıxışı, Zbiqnev Bjezinski, Madlen Olbrayt, Vrent Skoutroft və b. görkəmli siyasətçilərlə görüşü mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. V.Skoutroft bu görüşdən sonra demişdi: "...Mən Azərbaycanın gələcəyinə nikbin baxıram. İlham Əliyev bizə güclü siyasətçi təsiri bağışlayır".

Prezident Heydər Əliyev **Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin** mümkün qədər qan tökülmədən, qırğın və dağıntılara yol vermədən, dinc vasitələrlə həll etmək xətti götürdü. O, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT - 1994-cü il Budapeşt sammitindən sonra ATƏM belə adlanır) Minsk qrupunun fəaliyyətinin xeyli canlanmasına, ona nəzarət edən və üzv dövlətlərin münaqişənin həllinə və regionda sabitlik yaradılmasına marağının artmasına nail oldu. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Heydər Əliyevin bütün ölkələrin dövlət başçıları ilə görüşlərində əsas mövzulardan biri olmuşdu. 1993-2000-ci illərdə Heydər Əliyev bu məsələni ABŞ rəhbərliyi ilə 18, Fransa rəhbərliyi ilə 16, Rusiya rəhbərliyi ilə 28, Türkiyə rəhbərliyi ilə 78 dəfə müzakirə etmiş, problemin həlli yollarını araşdırmışdı. BMT-dəki çıxışlarında, NATO-nun, İslam Konfransı Təşkilatının, Türkdilli dövlət başçılarının sammitlərində, MDB dövlət başçılarının, demək olar ki, bütün görüşlərində Heydər Əliyev bu məsələyə toxunmuş, onun həllinin regionda və dünyada siyasi, iqtisadi, beynəlxalq münasibətlərin inkişafına geniş imkanlar açacağını vurğulamışdı. Bütün bu fəaliyyətin nəticəsi olaraq dünya ictimaiyyəti Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həqiqi mahiyyətini anlamaq bildi. 2001-ci il sentyabrın ortalarında Ermənistanda olmuş Avropa Şurasının Parlament

Assambleyasının sədri Lord Rossel Conston açıqca bildirmişdi: "Beynəlxalq ictimaiyyətdə belə bir rəy formalaşmış ki, Ermənistan Dağlıq Qarabağı işğal edib".

Prezident Heydər Əliyev bu illərdə ATƏT rəhbərliyi və onun Minsk qrupunun təmsilçiləri ilə 130-dan çox görüş keçirdi. ATƏT-in 1994-cü ilin dekabrında Budapeşt, habelə 1996-cı ilin dekabrında Lissabon sammitləri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Minsk qrupu vasitəsilə ədalətli, beynəlxalq prinsiplərə əsaslanaraq həllinin vacibliyini təsdiq etdi. Budapeşt sammiti Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan və Ermənistan arasında gələcəkdə bağlanacaq sazişdən sonra regiona daxil olub, silahlı münaqişənin nəticələrini aradan qaldıracaq çoxmilli beynəlxalq qüvvələr yaradılacağı haqqında qərar qəbul etdi. Minsk qrupu həmsədrləri təsisatı yaradıldı. Bu, vasitəçilərin fəaliyyətində əlaqəsizliyi, paralelliyi aradan qaldırdı. Burada iki il sonra keçirilmiş **Lissabon sammitində** Prezident Heydər Əliyevin siyasi uzaqgörənliyi və iradəsi sayəsində Azərbaycanın mövqeyi dünyanın 53 dövləti tərəfindən tanındı və müdafiə olundu. Sammitin yekun qərarının Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll olunma prinsipləri haqqında təklif edilən bəndinə Ermənistan prezidenti razı olmadığı üçün Heydər Əliyev zirvə toplantısı iştirakçılarının bu məsələ ilə bağlı münasibətlərinin ifadəsi olan bir sənəd qəbul etdirmək məqsədilə yalnız yekdilliklə qəbul oluna biləcək Yekun Aktına bütövlükdə imza atmaqdan imtina etdi. Nəticədə ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin 54 üzv dövlətdən 53-ü (Ermənistan etiraz etmişdi), o cümlədən ABŞ, Rusiya, Fransa və b. adından verdiyi və zirvə toplantısının rəsmi sənədi elan olunmuş bəyanat qəbul olundu. Bu sənəddə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həll olunması üçün, birinci, Azərbaycanın və Ermənistanın ərazi bütövlüyünün qarşılıqlı şəkildə tanınması, ikinci, Dağlıq Qarabağa Azərbaycan Respublikası tərkibində yüksək dərəcəli özünüidarə statusu - muxtariyyət hüququ verilməsi, üçüncü, Dağlıq Qarabağın bütün əhalisinə - ermənilərə və azərbaycanlılara təhlükəsizlik təminatı verilməsi kimi üç mühüm prinsip irəli sürüldü. İkinci prinsip təcavüzə məruz qalmış Azərbaycan üçün məqbul olmasa da, münaqişəni aradan qaldırmaq naminə buna razılıq verilmişdi.

Lissabon sammitindən sonra Minsk qrupuna üç dövlət - ABŞ, Rusiya və Fransa həmsədrlik etməyə başladı. Minsk qrupunun fəaliyyəti nisbətən fəallaşdı. Həmsədrlər tərəfindən 1997-ci il iyun ayının 11-də "**Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin aradan qaldırılmasına dair hərtərəfli saziş**" adlı layihə təklif edildi. Bu, dəqiq öhdəliklər ehtiva edən hüquqi sənəddən daha çox gələcək danışıqların əsas istiqamət və tezislərini əks etdirən ümumi bəyannamə idi. Burada bir paketdə birləşdirilmiş iki qrup məsələnin həlli nəzərdə tutulurdu: Birinci, silahlı münaqişənin dayandırılması. İkinci, Dağlıq Qarabağın statusunun müəyyənləşdirilməsi. Bu sənəddə Azərbaycanı təmin etməyən bir sıra ciddi məsələlər vardı. Sənəd BMT-nin Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı məlum qətnamələrinə əsaslanmır və hüquqi baxımdan icbari xarakter daşıyırdı. İşğal olunmuş ərazilərin boşaldılması ilə status məsələsinin əlaqəli baxılması, dəqiq mexanizmin və konkret zaman çərçivəsinin göstərilməməsi, bir çox problemlərin "daimi qarışıq komissiya"ların öhdəsinə buraxılması əslində münaqişənin həllinin illərlə uzadılmasına gətirib çıxaracaqdı. İkinci hissədə verilən təkliflər də Dağlıq Qarabağın Azərbaycan tərkibində özünüidarə statusu konsepsiyası ilə uzlaşmırdı. Azərbaycan tərəfi bu və bir çox başqa dolaşmış məsələlərə aydınlıq gətirilməsi üçün həmsədrlərə müraciət etmişdi. Bununla belə, taktiki mülahizələrlə danışıqlar prosesinə başlamaq və Ermənistanın mövqelərini ümumi şəkildə də olsa müəyyənləşdirmək üçün Azərbaycan tərəfi "**paket**

təklifi" qəbul etdi. Lakin Ermənistan Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanımaq istəmədiyinə görə, habelə Minsk konfransı çağırılmamış ilkin mərhələdə Dağlıq Qarabağın statusunu müəyyənləşdirməyin yolverilməzliyini bəhanə gətirib bu sənədi qəbul etmədi.

1997-ci il sentyabrın 19-da həmsədrlər **"Dağlıq Qarabağ silahlı münaqişəsinin dayandırılması haqqında saziş"** adlı ikinci layihə təklif etdilər. Bu sənəd münaqişəni mərhələlərlə aradan qaldırmağı nəzərdə tuturdu. Birinci mərhələdə Laçın rayonu istisna olunmaqla Dağlıq Qarabağın inzibati hüduudlarından kənardakı altı işğal edilmiş rayonun azad olunması, ATƏT-in sülhü qorumağa yönəldilmiş əməliyyatının həyata keçirilməsi, qaçqınların azad edilmiş ərazilərə qaytarılması, habelə Ermənistanın və Dağlıq Qarabağın həyat fəaliyyəti üçün zəruri olan kommunikasiya vasitələrinin bərpa edilməsi nəzərdə tutulurdu. İkinci mərhələdə tərəflər Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi Dağlıq Qarabağın statusunu müəyyənləşdirməklə və onun təhlükəsizliyi üçün tədbirlər görməklə, habelə Laçın, Şuşa və keçmiş Şaumyan rayonları ilə bağlı məsələləri nizama salmaqla məşğul olmalı idilər. Həm də bu zaman hər bir bəndin həyata keçirilməsinin dəqiq mexanizmi və konkret zaman çərçivəsi, prinsipləri pozan tərəflərə qarşı sanksiyalar müəyyənləşdirilmişdi. Bu sənəddə Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı əhalisi, "Laçın dəhlizi" və s. ilə bağlı Azərbaycanı qane etməyən çoxlu maddə vardı. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan 1997-ci il oktyabrın 1-də "mərhələli həll" təklifinin danışıqlara başlamaq üçün əsas kimi qəbul olunmasına razılığını bildirdi. Ermənistan prezidenti L.Ter-Petrosyan da buna müsbət münasibətini açıqladı. Buna səbəb Ermənistanın və Dağlıq Qarabağın son dərəcə ağır iqtisadi durumu, dəyişən beynəlxalq iqtisadi və siyasi maraqların Ermənistan rəhbərliyi tərəfindən dərk edilməsi idi. 1997-ci il oktyabrın 10-da Strasburqda Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri həmsədrlərin 1997-ci il 19 sentyabr tarixli təklifləri əsasında danışıqları davam etdirməyə razılıq verdiklərini bildirdilər. Lakin Ermənistan prezidentinin danışıqları davam etdirmək fikri qondarma "DQR" liderləri tərəfindən kəskin etirazla qarşılandı. Oktyabrın 26-da "DQR" adlanan qondarma qurumun "prezidenti" Qukasyan "mərhələli həll" təklifinin qəbul edilməz olduğunu bəyan etdi. Sonrakı çıxışlarında qondarma "prezident" nizamnamənin erməni sxeminin konturlarını açıqladı: Laçın, Şuşa istisna olmaqla, başqa işğal edilmiş ərazilər hesabına Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan şaquli asılılığı olmayan statusu əldə edilsin. Ermənilərin nazı ilə oynayan ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri dekabrın 2-də "mərhələli həll" təklifinin yenidən işlənmiş, "DQR"-in münaqişə tərəfi kimi tanınmasını təklif edən maddə əlavə olunmuş variantını təqdim etdi. Təbii, Azərbaycan bu variantla razılaşmadı və danışıqların əvvəlki variant üzrə aparılmasının mümkün olduğunu bildirdi.

1998-ci il yanvarın 7-8-də Ermənistan Respublikası Təhlükəsizlik Şurasının iclasında L.Ter-Petrosyanın mövqeyi kəskin tənqid edildi. Fevralın 3-də o, istefa verməyə məcbur oldu. Ermənistanın yeni rəhbərliyinin radikal mövqeyi danışıqların bu təməl üzərində davam etdirilməsi imkanlarını puça çıxardı.

Uzun sürən fasilədən sonra həmsədrlər 1998-ci il noyabr ayının 9-da əsasən rusiyalı həmsədrin fəal iştirakı ilə hazırlanmış yeni, sayca üçüncü **"Ümumi dövlət"** adlanan təklifi təqdim etdilər. Bu təklif də birinci təklif kimi paket xarakteri daşıyırdı, ATƏT-in Budapeşt və Lissabon sammitlərinin münaqişənin mərhələli həllini əsas götürən qərarlarına zidd idi. Dağlıq Qarabağın statusunun qəbul edilməsi silahlı qarşıdurmanın dayandırılmasından daha əvvəl nəzərdə tutulurdu. Bundan başqa,

ortaya atılmış "ümumi dövlət" modelinin heç bir beynəlxalq hüquqi bazası yox idi. Əslində Dağlıq Qarabağ müvafiq atributları olan respublika şəklində dövlət, ərazi qurumuna çevrilir, "ümumi dövlət" çərçivəsində ona Azərbaycanla bərabər-subyektlilik verilirdi. Azərbaycan öz sərhədləri daxilində suveren hüquqlarını gerçəkləşdirmək imkanından faktiki olaraq məhrum olurdu. Azərbaycan özünə qarşı bu alçaldıcı təklifdən qəti imtina etdi. Bundan sonra Ermənistan münaqişənin həllində Azərbaycanı qeyri-konstruktiv mövqə tutmaqda təqsirləndirməyə başladı.

Prezident Heydər Əliyev 1999-cu ilin əvvəllərində Minsk qrupu həmsədrələrinə prosesi canlandırmaq təklifi ilə müraciət etdi. Hər üç dövlət başçısı münaqişənin ATƏT prinsipləri əsasında aradan qaldırılması üçün yollar axtarılmasında maraqlı olduqlarını bildirdilər. Həmin ilin aprel ayında Vaşinqtonda ABŞ prezidenti və dövlət katibinin təklifi ilə Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin birbaşa dialoqu-münaqişənin nizama salınması danışıqlarında yeni format yarandı. Prezidentlər bir neçə dəfə görüşüb məsələni müzakirə etdilər. 1999-cu ilin oktyabr ayında mövqeləri xeyli yaxınlaşdırmaq mümkün oldu. Lakin 1999-cu il oktyabrın 27-də Ermənistan parlamentindəki terror hadisəsindən sonra prezident Koçaryan, kiçik də olsa, əldə edilmiş müəyyən razılaşmalardan imtina etdi.

Havadarlarına arxalanaraq müharibəyə girişmiş Ermənistanın iqtisadi və mənəvi durumu gündən-günə ağırlaşdı. Ölkəni 1,5 milyondan çox insan tərk edib getmişdi. Vaxtın Ermənistanın əleyhinə işlədiyini görən havadarlar bir qədər fəallaşdılar. 2001-ci ilin yanvarında Parisdə Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin növbəti görüşü oldu. Həmsədr ölkələrin rəhbərləri tərəflərə münasibətdə yenə də ikili standartlardan çıxış edərək Azərbaycanı "yazıq", "kasıb", "iqtisadiyyatı ağır vəziyyətdə olan" Ermənistana güzəştə getməyə təhrik edirdilər.

2001-ci il fevralın 23-də Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həll olunması prosesinə aid məsələni müzakirə etdi. İki gün əvvəl - fevralın 21-də rəsmi qəzetlərdə ATƏT-in təklif etdiyi hər üç layihə çap olunub ictimaiyyətə çatdırılmışdı. Müzakirəyə bütün siyasi partiyalar, təklifləri olan şəxslər dəvət olunmuşdular. İclasda Prezident Heydər Əliyev və xarici işlər naziri təklifləri, mövcud vəziyyəti əhatəli təhlil etdilər. Müzakirələr göstərdi ki, Azərbaycan cəmiyyətinin münaqişənin həlli üçün güzəşt imkanları tükənmişdir.

Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin yeni formatda-Minsk qrupu həmsədrələrinin iştirakı ilə 4-6 mart **Paris** (Fransa), 3 aprel 2001-ci il **Ki-Uest** (ABŞ) görüşləri, bütün təzyiqlərə baxmayaraq, Azərbaycanın mövqelərinin dəyişməzliyini nümayiş etdirdi.

Heydər Əliyev həmsədrələrin və bu münaqişənin həllində öz prinsiplərini tam müdafiə etməyib, ikili siyasət yeridən beynəlxalq təşkilatların "reallıqla razılaşmaq lazımdır" tövsiyəsini qəti rədd etdi. Yaltada GUÖAM dövlət başçılarının sammitində həmsədrələrin problemin həllindən boyun qaçırmaqla, onu münaqişə edən tərəflərin öhdəsinə buraxmaqla ciddi səhvə yol verdikləri, beynəlxalq hüquq normalarını və prinsiplərini təhlükə altında qoyduqları tənqid edildi.

Jurnalistlərlə görüşündə Azərbaycan Prezidenti "müharibə variantı"nın istisna olunmadığını bildirmişdi. AATŞ-ın üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının **2002-ci il noyabrın 22-də** Praqada keçirilmiş zirvə görüşündə Prezident Heydər Əliyev demişdir: "Nə qədər ki gec deyil, dünya birliyi beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə uyğun olaraq, Azərbaycanın suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün tam

bərpa olunması əsasında münaqişənin sülh yolu ilə tənzimlənməsi üçün əlindən gələni etməlidir".

Azərbaycanın mövqeyinin dəyişməzliyinə səbəb Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında uğurla həyata keçirilən daxili və xarici siyasət, ölkənin iqtisadiyyatının sürətli inkişaf yoluna düşməsi, milli ordu quruculuğu sahəsində irəliləmələr, regionla bağlı məsələlərin həllində iri dövlətlərin onunla hesablaşmağa məcbur olması idi.

Sual 5. Azərbaycan XXI əsrin əvvəllərində. Ölkənin iqtisadi və siyasi həyatında yeni mərhələ

Azərbaycanın daxili sabitliyinə, yüksək iqtisadi, siyasi, elmi, mədəni inkişafına və düzgün xarici siyasət strategiyasına nail olan Heydər Əliyev kimi böyük tarixi şəxsiyyətdən sonra ölkəni idarə etmək asan məsələ deyildi. Bu missiyanı yalnız Azərbaycan reallıqlarını düzgün qiymətləndirə bilən və Heydər Əliyevin siyasi kursunu layiqincə davam etdirməyə qadir olan şəxs yerinə yetirə bilərdi.

2003-cü il avqustun 4-də 42 yaşlı İlham Əliyev Respublikanın **Baş naziri** vəzifəsinə təyin edildi. **Oktyabrın 15-də** keçirilmiş prezident seçkilərində Baş nazir İlham Əliyev ölkə **Prezidenti** seçildi. **2003-cü il dekabrın 12-də ümummilli lider Heydər Əliyev vəfat etdi.**

İqtisadi inkişaf. İlham Əliyev prezident seçildikdən sonra Heydər Əliyev siyasi kursunu layiqincə davam etdirəcəyini bildirərək respublikanın taleyüklü məsələlərinin həllinə cəsarətlə girişdi. İlk olaraq ölkə başçısı 24 noyabr 2003-cü il tarixli **«Azərbaycan Respublikasında sosial iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında»** fərman imzaladı. Az bir müddət ərzində iqtisadiyyatın bütün sahələrində müsbət irəliləyişlər özünü göstərdi.

Bunun ardınca Prezident İlham Əliyev 11 fevral 2004-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında (2004-2008-ci illər)» fərman verdi. Əsl fəaliyyət proqramına çevrilən bu fərmanda irəli sürülən vəzifələrin həyata keçirilməsi regionların kompleks inkişafına, infrastruktur sahələrinin yenidən qurulmasına, yeni istehsal və emal müəssisələrinin, obyektlərin yaradılmasına, iş yerlərinin açılmasına, əhəlinin həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsinə təkan verdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, 27 fevral 2014-cü il tarixində "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında fərman imzalamışdır.

İlham Əliyevin prezident kimi fəaliyyətinin 10 ili ərzində ölkəmiz bütün iqtisadi parametrlər üzrə böyük uğurlar əldə etmişdir. 2003-2013-cü illər ərzində bütün parametrlər üzrə **Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM)** istehsalında 8 dəfə, o cümlədən sənayedə 2,8 dəfə, kənd təsərrüfatında 1,5 dəfə, inşaat sektorunda 7 dəfə, nəqliyyat və İKT sektorunda 3,2 dəfə, xarici ticarət dövriyyəsində 8,8 dəfə artım olmuşdur. Bu illər ərzində iqtisadiyyat real ifadədə 3,4 dəfə artmış, qeyri-neft sektorunda 2,7 dəfə artıma nail olunmuşdur. Təkcə bir fakta diqqət yetirmək kifayətdir ki, Prezident İlham Əliyevin 10 illik hakimiyyəti dövründə dövlət büdcəsi 19 dəfə artmışdır.

Respublikamızda qeyri-neft sektorunun inkişafına da xüsusi diqqət yetirilməsi nəticəsində bir sıra müəssisələr, o cümlədən Bakıda yüksək keyfiyyətli müxtəlif gön-dəri məmulatları istehsal edən «Gön-dəri» ASC, Şamaxıda müasir standartlara cavab verən,

müxtəlif ölçülü televizorlar istehsal edən Türkiyə, Cənubi Koreya və Çin ilə birgə müəssisə olan «Star LTD» zavodu, İmişlidə şəkər istehsal edən «Azərbaycan şəkər İstehsalat Birliyi» MMS, Astara və Şəkiddə elektrik enerjisi istehsal edən mobil tipli stansiyalar, Gəncə, Naxçıvan və Şamaxıda avtomobil zavodları istismara verilmişdir.

2011-ci ildə yaradılmış **Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı**, 2012-ci ilin sonunda təməli qoyulmuş **Balaxanı Sənaye Parkı**, 2015-ci ildə yaradılmış **Mingəçevir Sənaye Parkı** və **Qaradağ Sənaye Parkı**, 2016-cı ildə yaradılmış **Pirallahı Sənaye Parkı**, 2017-ci ildə yaradılmış **Neftçala Sənaye Məhəlləsi**, **Sabirabad Sənaye Məhəlləsi** və **Hacıqabul Sənaye Məhəlləsi**, 2018-ci ildə yaradılmış **Masallı Sənaye Məhəlləsi**, qeyri-neft sektorunda həyata keçirilən iri layihələrdir.

Dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi ölkə iqtisadiyyatına öz mənfi təsirini göstərmişdir. Bunun nəticəsi olaraq 2015-ci ilin əvvəllərində və sonlarında **manatın devalvasiyası** prosesi baş vermişdir. İqtisadiyyatda baş verən mənfi təzahürlərin qarşısının alınması, iqtisadiyyatın idxaldan asılılığının azaldılması, onun ixrac potensialının yüksəldilməsi istiqamətində hökumət tərəfindən bir sıra təsiri addımlar atılmışdır. Hazırda bu istiqamətdə həyata keçirilən siyasətin başlıca məqsədi qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi, çoxşaxəli iqtisadiyyatın yaradılmasından ibarətdir. 16 mart 2016-cı ildə “**Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri**”nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı verilmişdir. Sərəncamda qeyd olunurdu ki, “Hazırda dünyada gedən siyasi və iqtisadi proseslər ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətini artırmaq, idxaldan asılılığı azaltmaq, ixrac yönümlü qeyri-neft iqtisadiyyatının əsaslı inkişafını təmin etmək, insan kapitalından səmərəli istifadə etmək kimi prioritetlərin ön plana çəkilməsini zəruri edir”.

Prezident İlham Əliyev **2016-cı il dekabrın 6-da “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında”** fərman imzaladı. Sənəddə qeyri-neft sektorunun davamlı və rəqabətqabiliyyətli inkişafının dövlətin iqtisadi siyasətinin prioritet istiqaməti olduğu qeyd edilmişdir. Strateji yol xəritələri 2016-2020-ci illərdən ötrü iqtisadi inkişaf strategiyasını, tədbirlər planını, 2025-ci ilədək olan dövr üzrə uzunmüddətli baxışı və 2025-ci ildən sonrakı dövrə hədəf baxışı özündə ehtiva edir. Digər strateji yol xəritələri neft, qaz sənayesinin, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı ilə bağlıdır. Bundan başqa, kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalı da qarşıya əsas məqsəd kimi qoyulub. Habelə, ağır sənayenin, maşınqayırmanın, turizm sənayesinin, ticarətin inkişafı, logistika və uyğun qiymətə mənzil təminatı da əsas hədəflərdəndir.

Həyata keçirilən tədbirlərin nəticəsi kimi dünya bazarında neftin qiymətinin dəyişməsindən asılı olmayaraq ölkə iqtisadiyyatında sabitlik və inkişaf təmin olunmuşdur. Əgər 2017-ci ildə Azərbaycanın iqtisadi artım tempi 0,1% idisə, artıq 2018-ci ildə 1,4% artım qeydə alınmışdır. 2018-ci ildə Azərbaycanın valyuta ehtiyatları 3 mlrd. dollar artaraq 45 mlrd. dollara, 2019-cu ilin ilk ayı ərzində isə 49 mlrd. dollara çatmışdır. 2017-ci ildə orta illik inflyasiya 12,9% idisə 2018-ci ilin sonunda bu göstərici azalaraq artıq 2,3%-ə, 2019-cu ilin ilk altı ayı ərzində isə 2%-ə enmişdi. Beləliklə, 2018-ci ildə ərzaq malları üzrə orta illik inflyasiya 1,7%, qeyri-ərzaq malları üzrə 2,6%, xidmətlər üzrə 2,7% təşkil etmişdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatı 2019-cu ilin altı ayı ərzində 2,4 faiz, qeyri-neft sektoru 3,2 faiz artmışdır. Bütün bunlar Prezident İlham Əliyevin uzaqgörənliklə "Azərbaycan iqtisadiyyatı neftdən asılı olmadan inkişaf edəcək" fikrini bariz şəkildə təsdiq edir. Azərbaycan iqtisadiyyatının çoxşaxəli olması və qeyri-neft sektorunun artımı iqtisadi dinamikanın dayanıqlılığını təmin edən əsas amillərdən biridir.

Beləliklə, Dövlət başçısının mükəmməl iqtisadi modeli sayəsində neftin ucuzlaşmasının ölkə iqtisadiyyatına təsirləri olduqca zəifləmişdir. 2019-cu ilə qeyri-neft sənayesində artımın 15,7 faiz təşkil etməsi son illərdə həyata keçirilən sənayeləşmə siyasətinin gözəl nəticələr verməsini göstərir.

Makroiqtisadi göstəricilər onu deməyə əsas verir ki, son illər Azərbaycan iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorunun payının artması davamlı xarakter daşıyır. 2018-ci ildə ÜDM-in 58.5%-i qeyri-neft sektorunda, qalan 41.5%-i isə neft sektorunda yaradılmışdır. 2017-ci illə müqayisədə 2018-ci ildə iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda əlavə dəyər 1.8%, neft sektorunda isə 0.6% artıb.

İqtisadi inkişaf əhalinin gəlirlərinə də müsbət təsir göstərmişdir. Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM 8126.2 manat, yaxud 4780.1 ABŞ dolları təşkil edib ki, bu da 2017-ci illə müqayisədə real ölçüdə 0.5% çoxdur.

2018-ci ildə Azərbaycanın bəzi uğurları 2018-ci ilin oktyabrında açıqlanmış Dünya Bankının "**Doing Business**" hesabatında öz əksini tapıb. Bu hesabatda Azərbaycan dünyada 10 islahatçı dövlət siyahısına daxil edilib (ən çox iqtisadi və institusional islahatlar aparılıb). Hesabatda Azərbaycan 2017-ci illə müqayisədə 32 pillə irəliləyərək 190 ölkə arasında 25-ci yeri tutub və MDB ölkələri arasında lider mövqeyə yüksəlib. Qeyd etmək lazımdır ki, "Doing Business" hesabatları investorlar üçün bu və ya digər ölkənin iqtisadiyyatına investisiya qoymaq baxımından əsas amildir. Son 15 il ərzində Azərbaycana təxminən 250 milyard dollar sərmayə qoyulmuşdur ki, bu sərmayənin yarısı xarici investisiyadır. Bu, xarici investorlar üçün Azərbaycanın cəlbedici ölkə olmasının göstəricisidir.

Son 15 il ərzində Azərbaycanda 2 milyon yeni iş yeri yaradılmışdır. Ölkə əhalisinin sayı isə 1,6 milyon artmışdır.

Uğurla həyata keçirilən məqsədyönlü iqtisadi siyasət nəticəsində bütün sahələrdə olduğu kimi **kənd təsərrüfatının** inkişafına da xüsusi diqqət yetirilmiş, sahibkarlığa qayğı isə dövlətin vacib məsələsi kimi gündəmdə olmuşdur.

«Aqrar bölmədə lizinğin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 23 oktyabr tarixli sərəncamı aqrar sahədə qarşıda duran başlıca vəzifələrdən biri istehsalçının zəruri kənd təsərrüfatı texnikası ilə təchizatının yaxşılaşdırılması, keyfiyyətli məhsul yetişdirilməsi və onun itkisiz yığılması məqsədini nəzərdə tutur.

Prezident İlham Əliyevin 2016-cı il 7 aprel tarixli Sərəncamının icrası olaraq Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən **özünüməşğulluq** proqramı çərçivəsində regionlarda işsiz və işaxtaran şəxslərin ailə bizneslərini qurmaq üçün aktivlərlə (mal və materiallarla) təmin olunması kənd təsərrüfatının inkişafı baxımından olduqca mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Ölkədə kənd təsərrüfatının inkişafını nəzərdə tutan müxtəlif tədbirlər nəticəsində iqtisadiyyatın bu mühüm sahəsində artım nəzərə çarpır. Kənd təsərrüfatı sahəsində ÜDM 2016-cı ildə 2,6, 2017-ci ildə 4,2, 2018-ci ildə isə 4,6 % artmışdır. 2019-cu ilin birinci yarısında kənd təsərrüfatında rekord göstəricilər əldə edilmişdir. Kənd təsərrüfatı

2019-cu ilin altı ayında 13% artıb, bitkiçilikdə 25 % artım əldə olunub. Bu, onu göstərir ki, qoyulan investisiyalar, aparılan islahatlar, verilən subsidiyalar öz nəticəsini vermişdir.

Tikinti sahəsində də mühüm uğurlar qazanılmışdır. Belə ki, 2003-2006-cı illər ərzində 28 iri sənaye müəssisəsi- «Borubetonlaşdırma» zavodu, Abşeron rayonunda «Azbetonit», Xaçmaz rayonunda «Qafqaz» konserv, Neftçala rayonunda nəre balığı yetişdirmə zavodları, Ağstafa rayonunda yumşaq mebel fabriki, Lənkəran rayonunda tərəvəz emalı və pivə zavodları, Şimal DRES-də buxar-qaz turbinli elektrik stansiyası, Yenikənd SES-də turbin, Mingəçevir SES-də generator, Vayxır Hidroqovşağında su anbarı, Bakı «İstilik Elektrik mərkəzi-1»də turbinli istilik elektrik və buxar istehsal edən qurğular, Şamaxı rayonunda televizor, Masallı rayonunda şəkər istehsalı, Şəki şəhərində meyvə şirəsi emalı və İmişli rayonunda şəkər zavodları, Naxçıvanda meyvə qurusu emal edən və halva istehsal edən sexlər, Astara və Şəki rayonlarında mobil tipli elektrik stansiyası, Astara və Lənkəran rayonlarında tomat istehsalı zavodları, Qax rayonunda fındıq emalı sexi, Naxçıvan şəhərində çörək zavodu və süd məhsulları emal edən müəssisə, Şərur, Culfa, Ordubad, Sədərək və Şəki rayonlarında dəyirmanlar, Babək rayonunda beton istehsal edən zavod və sair mühüm obyektlər istifadəyə verilmişdir.

2008-ci il 9 oktyabr tarixində **“Nəsimi”**, 2009-cu il 30 dekabr tarixində ölkəmizdə platforması sütünsüz olan ilk metrostansiya olan **“Azadlıq prospekti”**, 2011-ci il 29 iyun tarixində **“Dərnəgül”**, 2016-cı il 19 aprel tarixində isə **“Avtovağzal”** metrostansiyaları istifadəyə verilmişdir. 2010-cu ildə Bakı şəhərini içməli su ilə təchiz edən **Oğuz-Qəbələ-Bakı** su kəməri istifadəyə verildi.

Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin çəkilişi isə 2007-ci il fevralın 7-də Tbilisidə Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin dövlət başçılarından görüşündən sonra artıq reallaşmış, **2017-ci ilin oktyabrında** bu mühüm infrastruktur layihəsinin açılış mərasimi keçirilmişdir.

Azərbaycan Prezidentinin 11 fevral 2004-cü il tarixli fərmanı ilə təsdiqlənən “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004--2008-ci illər)” çərçivəsində Bakı-Quba-Rusiya Federasiyası ilə dövlət sərhədi, Bakı-Şamaxı-Yevlax, Xocasən-Lökbatan-Yevlax-Gəncə, Gəncə-Qazax-Gürcüstan dövlət sərhədinədək avtomobil yolları yenidən qurulmuşdur. Bundan başqa, Bakı şəhərində nəqliyyat sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə 2006-2007-ci, həmçinin 2008-2013-cü illər üçün tədbirlər planlarına müvafiq olaraq paytaxtda 26 yol qovşağı, körpü və 88 piyada keçidi tikilmiş, paytaxtətrafı kənd və qəsəbələrin inkişafını nəzərdə tutan tədbirlər çərçivəsində Zabrat-Balaxanı-Mehdiabad-Xırdalan-Bineqədi dairəvi avtomobil yolunun salınması və yeraltı piyada keçidinin inşası, Həsən Əliyev küçəsindən Ziya Bünyadov prospektinə paralel olaraq “Koroğlu” metro stansiyasına qədər yeni avtomobil yolunun layihələndirilməsi və tikintisinin birinci hissəsi başa çatdırılmışdır. Böyükşor dairəsi-Heydər Əliyev Beynəlxalq Hava Limanı və Bakı Dairəvi-1 avtomobil yollarının yenidən qurulması işləri aparılmışdır.

Prezident İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasının yol kompleksində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” **28 dekabr 2015-ci il tarixli sərəncamı** yol təsərrüfatında yeni dövrün başlanması kimi xarakterizə olunmalıdır. Bu sərəncamın imzalandığı vaxtdan keçən qısa dövr ərzində 4,1 milyon nəfər əhalinin yaşadığı və 1318 yaşayış məntəqəsini birləşdirən uzunluğu 3438,2 kilometr olan avtomobil yollarının tikintisi, yenidən qurulması və təmiri başa çatdırılmışdır. Ümumi

istifadədə olan avtomobil yollarında və Bakı şəhərində 29 yeni körpü və 19 piyada keçidi tikilmişdir. Paytaxtda görülən işlərdən danışarkən, Bakı Olimpiya Stadionundan Heydər Əliyev prospektinə keçidin və müxtəlif səviyyəli yol qovşağının inşasını da xüsusi vurğulamaq lazımdır.

Dövlət başçısının birbaşa göstərişi ilə kəndlərarası, habelə Bakı şəhəri və ətraf qəsəbələrdəki avtomobil yollarının inşası və yenidən qurulması 2016-cı ildən başlayaraq Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyinə həvalə olunmuşdur. 2016-cı ildə uzunluğu 880 kilometrlik avtomobil yolları, 14 yeni avtomobil körpüsü tikilmiş, 8-i təmir edilmiş, 700 mindən çox əhalinin yaşadığı və 159 yaşayış məntəqəsini birləşdirən uzunluğu 472,5 kilometr olan 21 kəndlərarası avtomobil yolu salınmışdır. Bu dövrdə Bakı şəhərində 513 mindən çox əhalinin yaşadığı və 14 yaşayış məntəqəsini birləşdirən, uzunluğu 42,5 kilometr olan 7 qəsəbələrarası avtomobil yolunun inşası və yenidən qurulması da başa çatdırılmışdır.

Ötən müddət ərzində ölkə iqtisadiyyatının inkişafı ilə yanaşı səhiyyə, elm, təhsil, mədəniyyət, ədəbiyyat sferalarında, həmçinin milli-mənəvi, dini dəyərlərin qorunması və möhkəmləndirilməsi istiqamətində də mühüm uğurlara nail olunmuşdur.

Səhiyyənin inkişafı dövlətin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri kimi daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu illər ərzində respublikamızın müxtəlif regionlarında müasir tipli avadanlıqlarla təchiz edilmiş xəstəxanalar, diaqnostika mərkəzləri, ambulatoriya-poliklinika müəssisələri tikilib istifadəyə verilmiş və bunun üçün dövlət büdcəsindən xeyli vəsait xərclənmişdir. Son illər səhiyyənin inkişafının sürətləndirilməsi sahəsində bir sıra qanunlar və dövlət proqramları qəbul olunmuşdur. Bütün bunlar respublika səhiyyəsinin gələcək inkişafına öz təsirini göstərəcəkdir. 2003-2018-ci illərdə 640 tibb müəssisəsi tikilib və yenidən qurulmuşdur.

Ümummilli lider Heydər Əliyev əsasını qoyduğu, müasir Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında müstəsna rol oynamış neft strategiyası Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin qətiyyəti sayəsində çox böyük maneələrə baxmayaraq, 2002-ci il sentyabrın 18-də Bakıda Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə prezidentlərinin, ABŞ-ın energetika nazirinin iştirakı ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft boru kəmərinin təməli qoyuldu. Üç il sonra, 2005-ci ilin mayında kəmərin **Azərbaycan ərazisindən keçən hissəsinin** istifadəyə verilməsi mərasimi keçirildi və boru xəttinə ilk neft vuruldu. Həmin ilin oktyabrında isə kəmərin Gürcüstan hissəsi istifadəyə verildi. **2006-cı il mayın 28-də** Azərbaycan nefti Ceyhan limanına çatıb və **iyulun 4-də neftlə** yüklənmiş ilk tanker buradan yola salındı.

Bundan başqa, **Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz** kəmərinin çəkilişi uğurla başa çatdırılmış və artıq 2007-ci ilin birinci rübündən başlayaraq «Şahdəniz» yatağından çıxarılan Azərbaycan qazı bu qaz kəməri vasitəsilə ixrac edilməyə başlamışdır.

«Şahdəniz» qaz-kondesat yatağında iri qaz ehtiyatlarının aşkar edilməsi Azərbaycanı həm də qaz ixrac edən ölkəyə çevirmişdir. Bu yatağın imkanları nəinki Azərbaycanın özünün, Gürcüstan və Türkiyə kimi region ölkələrinin elə cə də Cənubi Avropa ölkələrinin enerji təhlükəsizliyinə təminat verir. Bu yataq Azərbaycana **TAP** (Trans Adriatik Boru Xətti) və **TANAP** (Trans-Anadolu Qaz Boru Kəməri) kimi iri enerji layihələrini həyata keçirmək imkanı vermişdir.

«Şahdəniz-2» Azərbaycan qazını Avropaya və Türkiyəyə çatdıracaq nəhəng bir layihədir. Şahdəniz konsorsiumu 28 iyun 2013-cü ildə «**Şahdəniz-2**» layihəsindən hasil ediləcək qazı Yunanıstan, İtaliya və cənub-şərqi Avropadakı müştərilərə çatdırmaq üçün

TAP layihəsini seçmişdir. “Şahdəniz-2” layihəsi üzrə 2013-cü il dekabrın 28-də yeni müqavilə bağlanmışdır.

2013-cü il fevral 13-də Yunanıstan, İtaliya və Albaniya hökumətləri TAP üzrə hökumətlərarası saziş imzalandı. TAP Xəzərin Azərbaycan sektorundan təbii qazı Yunanıstandan Albaniya və Adriatik dənizindən keçərək İtaliyaya və daha sonra qərbi Avropaya nəql edəcək boru xətti proyektidir. Cənub Qaz Dəhlizi layihəsinin bir hissəsi olan TAP kəməri ilə “Şahdəniz-2” layihəsi çərçivəsində hasil olunan qazın ilkin olaraq ildə 10 mlrd. kubmetrinin Avropaya nəqli nəzərdə tutulur, bununla Avropada təxminən 7 milyon ailə enerji ilə təmin ediləcək. Bu boru kəmərinin Türkiyə-Yunanıstan sərhədində TANAP-a qoşularaq Yunanıstan, Albaniya, və Adriatik dənizindən keçməklə İtaliyanın cənubuna qədər uzanması nəzərdə tutulmuşdur. **2016-cı il mayın 17-də** Yunanıstanın Saloniki şəhərində **TAP-in təməlqoyma mərasimi** keçirilmişdir. 2019-cu il iyunun sonuna TAP üzrə işlərin 88,5%-i tamamlanmışdır.

TANAP layihəsi təbii qazı Türkiyənin Şərq sərhədindən Qərb sərhədinə daşıyacaq, bütün ölkədə sabit tranziti təmin edəcək. TANAP-la bağlı saziş **2012-ci il iyunun 26-da** Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevlə Türkiyənin o zamankı baş naziri Rəcəb Tayyip Ərdoğan arasında İstanbulda imzalanmışdır. **2015-ci il martın 17-də** Türkiyənin Qars vilayətinin Selim rayonunda Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan prezidentləri iştirakı ilə TANAP-in təməli qoyulmuşdur. 2018-ci il iyunun 12-də Eskişehirin Seyidqazi rayonunda (Türkiyə) TANAP-ın 1340 km-lik Faza-0 hissəsinin açılış mərasimi keçirildi. 2019-cu ilin aprel ayında dünyada həyata keçirilən ən nəhəng iqtisadi layihələrdən biri olan TANAP-ın 1-ci mərhələsi çərçivəsində sınaq qaz tədarüku başlamışdır. Beləliklə, Cənub Qaz Dəhlizinin dörd layihəsindən üçü - “Şahdəniz-2”, Cənubi Qafqaz Kəməri və TANAP layihəsi artıq reallaşmış, dördüncü layihə - TAP isə qrafik üzrə icra edilməkdədir.

Beləliklə, Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi neft strategiyası sayəsində Azərbaycanın iri regional və beynəlxalq enerji layihələrini uğurla həyata keçirməsi ölkənin iqtisadi qüdrətinin və beynəlxalq nüfuzunun artmasına, onun dünyada etibarlı tərəfdaş kimi tanınmasına səbəb olmuşdur.

2017-ci il sentyabrın 14-də Bakıda ölkəmiz üçün tarixi əhəmiyyətli bir hadisə baş verdi. Azərbaycan 6 ölkənin 11 şirkəti ilə 2050-ci ilə qədər "Azəri", "Çıraq" yataqlarının və "Günəşli" yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında düzəliş edilib yenidən işlənmiş saziş imzaladı. Bu, **yeni əsrin müqaviləsi** adlandırılı bilər.

Xalqımızın həyatında təhsilin önəmli rol oynadığını diqqətdə saxlayan ölkə başçısı bu sahənin inkişafına xüsusi qayğı göstərmişdir.

Prezidentin **“Ümumtəhsil məktəblərinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında”** fərmanına uyğun olaraq 2003-2007-ci illər üçün həmin məsələyə dair məqsədli Proqramın həyata keçirilməsi başlandı. 2001-ci il sentyabrın 1-də dünya standartlarına cavab verə biləcək özəl orta ümumtəhsil məktəbi olan 2004-cü ilin sentyabrından ümum milli lider **H.Əliyevin adını daşıyan Müasir Təhsil Kompleksi** fəaliyyətə başlamışdı. Prezident **İ.Əliyev “Bilik gününün təsis edilməsi və təhsil müəssisələrində iş rejiminin tənzimlənməsi haqqında”** və **“Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiyası və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatlı proqramı”na (2005-2007)** dair fərmanlar imzalamışdı (**21 avqust 2004**).

2003-2013-cü illərdə ərzində təhsilə çəkilən dövlət xərcləri 7,6 dəfə artırılmış, 408,2 min yerlik ümumtəhsil məktəbi, 9780 yerlik məktəbəqədər təhsil müəssisəsi tikilmişdir. Məktəblərin 87,2%-i kompüterlə təmin olunmuşdur. 2003-2018-ci illərdə 3 min 200-dən çox məktəb əsaslı təmir edilmiş və ya yenidən tikilmişdir.

Təhsildə ən mühüm nailiyyətlərdən biri kimi onu qeyd etmək lazımdır ki, bütün I-XI sinif şagirdlərinin dərslərlə pulsuz təminatı başa çatdırılmış, məktəblərin bəziləri kompüterlərlə təmin edilmiş və bu iş uğurla davam etdirilir.

2009-cu ilin iyun ayında Milli Məclis tərəfindən **“Təhsil haqqında”** qanun qəbul olunmuşdur. Avropada vahid ali təhsil sisteminə inteqrasiya məqsədini qarşıya qoyan Azərbaycan Respublikası 1999-cu ildə başlayan Boloniya prosesinə 2005-ci ildə qoşulmuşdur. 2009-cu ildə Azərbaycanda elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya və Dövlət Proqramı qəbul edilmişdir. Bu proqram qəbul edildikdən sonra Azərbaycan elminin geologiya, neft və neft-kimya, biologiya, kimya, fizika, riyaziyyat sahələrində yeni kəşflər edilmişdir. Neftçixarma sahəsində radiotexnologiya üsulları tətbiq olunmuş, reaktiv mühərriklər üçün yeni yanacaq kəşf olunmuş və mülki aviasiyada uçuşların təhlükəsizliyinin elmi əsasları yaradılmışdır.

Ötən müddət ərzində tələbə mübadiləsinə də xüsusi diqqət yetirilmişdir. Belə ki, 2006-cı ildə 1182 nəfər azərbaycanlı gənc xarici ölkələrin aparıcı universitetlərində ölkəmiz üçün zəruri olan ixtisaslara yiyələnmiş, respublikamızın ali məktəblərində isə 38 xarici ölkədən 3613 nəfər tələbə təhsil almışdı. Ölkə başçısının 2007-ci il 16 aprel tarixli «2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı»nın təsdiq edilməsi barədə imzaladığı fərman bu sahəyə olan diqqətin bariz nümunəsidir. Son 10 ildə dövlət xətti ilə xaricdə təhsil alanların sayı 2,6 dəfə çoxalmışdır.

2003-2013-cü illərdə dövlət büdcəsindən elmə çəkilən xərclər 10,2 dəfə artmışdır.

2003-2013-cü illər ərzində 3000-ə yaxın məktəb, 500-dən artıq səhiyyə müəssisəsi, 700-dən artıq mədəniyyət obyektı tikilmiş, 40-dan artıq olimpiya idman kompleksi istismara verilmişdir. Azərbaycanlı gənclərin ölkə üçün zəruri ixtisaslar üzrə xaricdə təhsil almalarını və ölkənin inkişafının mühüm amilinə çevrilmələrini təmin etmək məqsədi ilə müvafiq Dövlət Proqramı qəbul edilmişdir. Bu proqrama əsasən 2007-2014-cü illər ərzində 3000-dən artıq gənc Dövlət Neft Fondu hesabına maliyyələşdirilməklə, dünyanın 33 ölkəsinin aparıcı ali təhsil müəssisələrinə təhsil almağa göndərilmişdir".

İ.Əliyevin **“Azərbaycan Respublikasının milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında”** və **“Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında”** 2004-cü il 12 yanvar tarixli sərəncamlarına əsasən çoxlu bədii nəşrlər olmuşdur.

Prezident İlham Əliyev şəhid ailələri, müharibə veteranları və əlillərinə yüksək qayğı ilə yanaşır. Son 15 il ərzində şəhid ailələrinə və müharibə əlillərinə dövlət hesabına 5500-dən çox fərdi ev və mənzil verilib. Onlar 6 mindən çox minik maşını alıblar. Məcburi köçkünlərin problemlərinin həlli sahəsində genişmiqyaslı işlər görülüb. Yeni salınmış 100-dən artıq qəsəbə və şəhərcikdə 265 min nəfər məskunlaşdırılıb. İşğaldan azad edilmiş **Cocuq Mərcanlı** kəndi bərpa edilmiş və burada Şuşa məscidini xatırladan məscid inşa edilmişdir.

XXI əsrin əvvəlləri Azərbaycanda **kosmik sənayenin** inkişafı ilə də əlamətdardır. 2013-cü il fevralın 8-də ilk ölkəmiz ilk kommunikasiya peykini orbitə çıxarmışdır. Bunun ardınca 2014-cü il iyunun 30-da **“Azersky”** adlı müşahidə peykini buraxılmışdır. 26

sentyabr 2018-ci ildə **Azərbaycanın üçüncü peyki olan “Azerspace-2”** telekommunikasiya peyki orbitə buraxıldı.

İlham Əliyevin hakimiyyəti dövründə mədəni quruculuq sahəsində də mühüm addımlar atılmışdır. Yeni parklar və istirahət guşələri salınmış, Avropa standartları səviyyəsində otellər, ticarət və xidmət obyektləri yaradılmışdır. Kitabxanalar və teatr binaları yüksək səviyyədə təmir edilmiş, tanınmış dövlət, elm və mədəniyyət xadimlərinin yubileylərinin keçirilməsi üçün prezident fərmanları imzalanmışdır.

İslam mədəniyyətinə xidmət edən yeni-yeni məscidlərin inşa edilməsi və ya yenidən qurulması, musiqinin müxtəlif janrları və ədəbiyyatın digər janrları üzrə vaxtaşırı müsabiqələrin keçirilməsi, Bakıda xüsusi **“Muğam evi”**nin tikilib istifadəyə verilməsi buna bariz misallardır. 2005-2013-cü illər arasında 4 Muğam Televiziya Müsabiqəsi keçirilmişdir.

2011-ci ildə Azərbaycan təmsilçiləri **“Avroviziya”** (Eurovision) mahnı müsabiqəsində qalib gəldi, ölkəmiz 39 iştirakçı dövlət içərisində birinci yeri tutdu. Qaydalara uyğun olaraq **2012-ci ildə “Avroviziya”** müsabiqəsi ölkəmizdə keçirildi.

XXI əsrin əvvəllərində ölkəmiz bir çox mühüm beynəlxalq tədbirlərin keçirildiyi məkana çevrilmişdir. Buna həm Azərbaycanın davamlı iqtisadi inkişafı, ölkəmizin gündən-günə artan nüfuzu və ümumilikdə bütün dünyada sabitliyin və əmin-amanlığın mövcud olduğu bir məkan kimi tanınması imkan yaratmışdır. 2015-ci ildə ölkəmiz **I Avropa yay oyunlarına**, 2017-ci ildə isə **İslam Həmrəyliyi Oyunlarına** ev sahibliyi etmiş, 2019-cu ildə **Avropa Futbol Liqasının “Çelsi” və “Arsenal” klubları arasında keçirilən final oyunu** Bakıda baş tutmuşdur.

Azərbaycanda multikultural ruhun inkişafı və bunun dünyaya təbliği, nümunə göstərilməsi üçün Prezident İlham Əliyev tərəfindən bir sıra mühüm beynəlxalq tədbirlər də həyata keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətlər sahəsindəki fəaliyyəti, xüsusilə Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə 2008-ci ildə meydana gələn və mədəniyyətlər arasında dialoqun inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutan **“Bakı prosesi”** çərçivəsində Azərbaycanın ev sahibliyi etdiyi beynəlxalq tədbirlər və həmin tədbirlərdə qəbul olunan Bəyannamələr Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi qaynaqlarını daha da möhkəmləndirdi. Belə tədbirlərdən 2010-cu ilin 26-27 aprel tarixlərində keçirilmiş **Dünya Dini Liderlərinin Sammitini**, 2011-ci, 2012-ci, 2013-cü, 2014-cü, 2016-cı və 2018-ci illərdə keçirilmiş **Beynəlxalq Humanitar Forumlarını**, 2011-ci, 2013-cü, 2015-ci, 2017-ci və 2019-cu illərdə keçirilmiş **Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumlarını**, 2016-cı ilin 25-27 aprel tarixlərində **BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumunu** göstərmək olar.

2017-ci ilin sonunda Bakıda keçirilmiş və **“İslam Həmrəyliyi İli”**nin yekunlarına həsr olunmuş beynəlxalq konfransda dünyanın 40-dan artıq ölkəsindən 150-dən çox nümayəndə iştirak etmişdir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin dərin məzmunlu çıxışında irəli sürülən həmrəylik konsepsiyaları həm islam aləmində, həm də dünyada sülhün, tolerantlığın, Azərbaycan multikulturalizminin təşviqinə böyük töhfə olmuşdur.

2011-ci ildən başlayaraq hər iki ildən bir Azərbaycan Respublikasında Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun təşkil edilməsi məsələsi qoyulmuşdur.

Azərbaycan **2016-cı ildə də “Multikulturalizm ili”** çərçivəsində dinlərarası, mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafında böyük rol oynayaraq, dünya miqyasında dialoq mərkəzlərindən birinə çevrilmiş, **“Şərqin İsveçrəsi”** şöhrətini qazanmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 13 iyul tarixli 685 nömrəli

Fərmanına əsasən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin tabeliyində “**ASAN xidmət**” mərkəzləri yaradılmışdır. “ASAN xidmət” mərkəzləri dövlət orqanları tərəfindən göstərilən xidmətlərin vahid və əlaqələndirilmiş formada həyata keçirilməsini təmin edən qurumlar olmaqla dövlət qulluqçularının fəaliyyətində əhaliyə münasibətdə vətəndaş məmnunluğunun təmin edilməsi istiqamətində yeni yanaşmanın formalaşdırılmasına, ölkədə dövlət qulluqçusu-vətəndaş münasibətlərinin keyfiyyətə yeni müstəviyə keçməsinə xidmət edir.

Fəaliyyəti operativlik, şəffaflıq, nəzakətlik, məsuliyyət və rahatlıq prinsipləri əsasında qurulan “ASAN xidmət” qısa dövr ərzində yüksək xidməti və peşəkarlığı ilə nəinki vətəndaş məmnuniyyəti qazanmış, onun sorağı yaxın və uzaq ölkələrə də yayılaraq Azərbaycan brendinə çevrilmişdir.

Təsadüfi deyildir ki, dünyanın ən nüfuzlu kütləvi informasiya vasitələrində Azərbaycanın müsbət imicini təsdiq edən çoxsaylı materiallar dərc olunur, əksər beynəlxalq reyting cədvəllərində ölkəmiz gündən-günə irəliləyir. Azərbaycan vətəndaşları dünyanın bir çox ölkələrinə viza almadan səfər edə bilirlər. Azərbaycan Prezidentinin **2018-ci il 31 yanvar tarixli Fərmanı ilə** əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün respublikanın hava limanlarında “ASAN Viza” sisteminin tətbiq edilməsi ölkəmizin müsbət imicini daha da gücləndirir.

Ölkənin yeni siyasi-hüquqi inkişaf mərhələsinə qədəm qoyduğu və əsaslı iqtisadi islahatların aparıldığı dövrdə idarəetmə sistemində səmərəliliyin artırılması, dövlətin qarşısında qoyulan vəzifələrin reallaşdırılması üçün Prezident İlham Əliyev tərəfindən mühüm siyasi islahatlar aparılmışdır. Siyasi sistemi ölkədə baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşdırmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına **2009 və 2016-cı illərdə** dəyişikliklər və əlavələr edilmişdir. 2016-cı ilin sentyabrında Konstitusiyaya edilmiş əlavə və dəyişikliklərə uyğun olaraq ölkədə **vitse-prezidentlik** təsisatının yaradılması reallaşmışdır. Bu təsisatın yaradılması olduqca vacib hadisə çox əhəmiyyətli addım olmuşdur.

Birinci vitse-prezident təsisatının ölkəmizdə ilk dəfə tətbiq olunması, Azərbaycan Prezidentinin **21 fevral 2017-ci il tarixli Sərəncamı ilə** həmin vəzifəyə son illərdə ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə xalq arasında böyük nüfuz və hörmət qazanmış Mehriban xanım Əliyevanın təyin edilməsi ictimaiyyət tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılandı. Bu, ilk növbədə, onun Azərbaycanı beynəlxalq miqyasda yüksək səviyyədə təmsil etməsi, dövlətə və xalqa xidmət nümunəsi olan işləri, Azərbaycan mədəniyyətinin dünyada tanıtılması, xarici ölkələrdə həyata keçirdiyi yüksək humanitar missiyalarının və səmərəli fəaliyyətinin böyük rezonans doğurması ilə bağlıdır.

Azərbaycanda elmin, təhsilin, mədəniyyətin, səhiyyənin və idmanın inkişafında 2004-cü ildə yaradılmış, Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərlik etdiyi **Heydər Əliyev Fondunun** rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Fond qaçqın və məcburi köçkünlərin, uşaq evlərinin, internat məktəblərinin, müxtəlif ağır xəstəliklərdən əziyyət çəkən insanların problemlərini daim diqqətdə saxlamışdır. Fondun həyata keçirdiyi «**Uşaq evləri və internat məktəblərinin inkişafı Proqramı**» bilavasitə Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə hazırlanmışdır. Bakıda və ətraf qəsəbələrdə yerləşən uşaq evləri və internat məktəblərində mövcud olan problemlər öyrənilmiş, onların aradan qaldırılması üçün əməli işlər görülmüşdür. Fond tərəfindən səhiyyə sahəsində həyata keçirilən layihələr içərisində talassemianın müalicəsi və profilaktikası üçün milli

proqramlar hazırlanması önəmli əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, yalnız 2005-ci ildə Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə 500-dən çox soydaşımıza yardım göstərilmiş, Talassemiya mərkəzinin inşasına başlanılmışdır. «Diabetli uşaqlara ən yüksək qayğı» layihəsi çərçivəsində 14 yaşınadək 310 nəfər, şəkərli diabetə düçar olmuş uşaq himayəyə götürülmüş və onlar daim insulinlə təmin edilmişlər.

Heydər Əliyev Fondu ölkəmizin inkişafında təhsilin önəmli rol oynadığını nəzərə alaraq bu sahədə də bir neçə irimiqyaslı layihə hazırlayaraq həyata keçirmişdir. Bunlardan ən mühümü «Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb» proqramıdır. Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə hazırlanan bu proqram çərçivəsində ötən il, əsasən ucqar bölgələrdə, dağlıq rayonlarda 132 məktəb tikilərək istifadəyə verilmişdir.

Fond tərəfindən həcminə və keyfiyyətinə görə ölkədə analoqu olmayan «Azərbaycan» informasiya portalı yaradılmış, ingilis dilində «Qarabağ həqiqətləri» toplusu, fransız, alman, ərəb və rus dillərində hazırlanan və «Qarabağın tarixi haqqında məlumat», «Qarabağ münaqişəsinin başlanması», «Xocalı soyqırımı», «Azərbaycana qarşı erməni təcavüzünün nəticələri», «Erməni terror təşkilatlarının Azərbaycana qarşı fəaliyyəti» adları altında bukletlər nəşr olunmuşdur.

Heydər Əliyev Fondunun Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları İnstitutu mütəxəssisləri ilə birgə hazırladıkları «Pirlər və müharibə» kitabında Azərbaycanın Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuş rayonlarında düşmən tapdağı altında qalan ziyarətgahlar, dağıdılmış tarixi memarlıq abidələri, pirlər haqqında ətraflı məlumatlar öz əksini tapmışdır. 2005-ci ildən başlayaraq fond bir sıra xarici nəşrlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi üzərində də işlər aparmışdır. Fondun ən mühüm işlərindən biri kimi Azərbaycan muğamı və aşiq sənətinin inkişafı yolunda önəmli addımlar atmasıdır. Dahi Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyovun 120, akademik Yusif Məmmədəliyevin 100 illik yubileyləri də fond tərəfindən qeyd edilmişdir.

Son illərdə Heydər Əliyev Fondu tərəfindən əsas qoyulan irimiqyaslı layihələrdən biri də Azərbaycan regional muzeyinin yaradılmasıdır. Burada əsas məqsəd Azərbaycanın tarixi keçmişini, sosial-iqtisadi vəziyyətini, flora və faunasını, mədəni-dini abidələrini, təsərrüfat həyatını, yerli adət-ənənələrini, etnik qruplarını əks etdirməklə yanaşı ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illər ərzində bu regionların inkişafı üçün görülmüş işlərin, nəsillərə miras qalmış zəngin irsin təbliğindən ibarətdir.

Heydər Əliyev Fondu yuxarıda qeyd edilən mühüm layihələrin həyata keçirilməsi ilə yanaşı problemlərinin həllinə nail ola bilməyən vətəndaşların müraciətlərinə də diqqətlə yanaşmışdır. Ölkə prezidenti İlham Əliyevin respublikanın regionlarına ardıcıl səfərlərini müşayiət edən Mehriban xanım Əliyeva ayrı-ayrı ucqar əyalətlərdə məktəblərə, xəstəxanalara, uşaq təhsil tərbiyə müəssisələrinə baş çəkmiş, yerli sakinlərlə görüşüb onların problemlərini dinləmiş və görüşlər zamanı diqqətə çatdırılan sosial mədəni problemlər az sonra Heydər Əliyev Fondu tərəfindən öz həllini tapmışdır.

Ümumiyyətlə Azərbaycanın taleyüklü məsələlərinin həllində Heydər Əliyev fondunun və şəxsən onun rəhbəri Mehriban xanım Əliyevanın çoxşaxəli və səmərəli fəaliyyəti ölkə ictimaiyyəti tərəfindən rəğbətlə qarşılır.

Ötən müddət ərzində respublikamızın müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi sahəsində də önəmli addımlar atılmış və artıq Azərbaycanda müasir tələblərə cavab verən ordu formalaşmışdır.

Prezident İ.Əliyevin fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan dünya birliyində öz

mövqələrini daha da möhkəmləndirmiş, yeni müttəfiq ölkələr qazanmış, beynəlxalq və regional təşkilatlarda iştirakını, onlarla əməkdaşlığını daha da intensivləşdirmiş, inkişaf sürətinə, iqtisadi potensialına görə Cənubi Qafqazda lider dövlətə çevrilmişdir. Ölkəmiz dünya birliyinin sayılan dövlətlərindən biri olmuşdur.

2011-ci il oktyabrın 25-də Azərbaycan Respublikası BMT-nin **Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvü** seçildi və 2012-ci ilin yanvarından Respublikamız iki il müddətinə BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının ona verilmiş səlahiyyətləri layiqincə yerinə yetirmişdir.

2014-cü ilin yanvar ayında Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev İsveçrənin Davos şəhərində keçirilən **Dünya İqtisadi Forumunda** dövlətimizin layiqli təmsilçisi kimi iştirak etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Ermənistan-Azərbaycan-Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində yorulmaz fəaliyyət həyata keçirir.

2004-cü il aprelin 16-dan başlayaraq Praqada Azərbaycan və Ermənistan xarici işlər nazirləri səviyyəsində danışıqlar yenidən bərpa olundu. Sonradan **“Praqa prosesi”** adını almış danışıqların bu mərhələsində 2005-ci ilin yayına qədər iki dövlətin xarici işlər nazirləri 11 görüş keçirərək münaqişənin nizama salınmasına dair sülh planının yeni variantının detallarını müzakirə etdilər. Bununla yanaşı Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri arasında 2004-cü il aprelin 28-də əvvəlcə Varşavada, sonra isə sentyabrın 15-də Astanada keçirilən danışıqların başlıca mövzusu xarici işlər nazirlərinin Praqa görüşlərində razılaşdırılan məsələlərin əsas detalları oldu.

“Praqa prosesi” adını almış variantın ictimaiyyət üçün açıqlanan əsas elementləri ondan ibarət idi ki, burada nizamlanmanın **“mərhələli həll”** variantının detalları müzakirə obyektinə çevrilmişdi.

2004-2006-cı illərdə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizamlanması istiqamətində aparılan danışıqlarda Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqedən çıxış etməsi “Praqa prosesi”nin yenidən dalana dayanmasına və danışıqların nəticəsiz qalmasına gətirib çıxartdı.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizama salınması prosesini sürətləndirmək üçün yenidən baza prinsipləri 2007-ci il noyabrın sonunda Madriddə tərəflərə təqdim olundu. Bundan sonra 2008-ci il iyunun 5-də Sankt-Peterburqda, noyabrın 2-də Moskvada, 2009-cu il yanvarın 28-də Sürixdə, mayın 7-də Praqada, iyunun 4-də Sankt-Peterburqda, iyulun 17-18-də Moskvada, oktyabrın 8-9-da Kişinyovda, noyabrın 22-də Münhendə, 2010-cu il yanvarın 25-də Soçidə, iyunun 17-də Sankt-Peterburqda, oktyabrın 27-də Həştərxanda, 2011-ci il martın 5-də Soçidə, iyunun 24-də Kazanda, 2012-ci il yanvarın 25-də Soçidə, 2013-cü il noyabrın 19-da isə Vyanada Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin 15 görüşü keçirildi. Bu görüşlərdən 9-u Rusiya prezidentinin vasitəçiliyi ilə olub. Görüşlər zamanı aparılan danışıqların mahiyyəti haqqında verilən məlumatlarda bildirilir ki, son beş ildə “Praqa prosesi” çərçivəsində işlənməsi başlanılan və **Madrid sənədinə** çevrilən baza prinsipləri mövcuddur. Bu prinsiplərin bəziləri üzrə müəyyən razılaşma əldə edildi. Bu kontekstdə bütün məsələlərə dair ümumi razılıq əldə olunduqdan sonra yekun hər hansı bir sənədin qəbul ediləcəyi nəzərdə tutulurdu.

2009-cu ilin iyulun 10-da **“Böyük səkkizlər”**in İtaliyanın Akvil şəhərində keçirilən toplantısında ABŞ, Rusiya və Fransa prezidentləri Dağlıq Qarabağ problemini də

müzakirə etdilər. Sonda hər üç prezidentin münaqişə ilə bağlı qəbul etdikləri birgə bəyanatda həmsədrərə Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərini baza prinsiplərinə dair son təkliflərin əks olunduğu, yəni 2007-ci il noyabrın 29-da açıqlanmış **Madrid təklifləri** üzrə yeni versiyanı təqdim etməyi tapşırdılar.

Bununla yanaşı, sənəddə ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədri olan dövlətlərin prezidentləri Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərini qalan fikir ayrılıqlarını aradan qaldırmağa və hərtərəfli sülh planının əsasını təşkil edəcək baza prinsiplərinin razılaşdırılmasını başa çatdırmağa çağırış öz əksini tapdı. Eyni zamanda bəyanatda bu prinsiplərin Helsinki Yekun Aktına, yəni **gücün tətbiq edilməməsi, ərazi bütövlüyü və öz müqəddəratını təyinetmə hüququna** əsaslandığı qeyd olundu.

“Madrid prinsipləri” əsasında həmsədrələrin iştirakı ilə və onlarsız Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Ermənistan prezidentləri Koçaryan və Sarkisyanla iyirmiyə yaxın ikitərəfli və çoxtərəfli görüşlər keçirsə də, mövqeləri uzlaşdırmaq mümkün olmadı. Ermənistan tərəfinin qeyri-konstruktiv mövqeyi münaqişənin həllinə çətinliklər törətdi.

22 ildir ki, təcavüzkar Ermənistan aparılan danışıqlar prosesində həmişə qeyri-konstruktiv mövqedən çıxış edərək hər dəfə bu prosesi uzatmağa status-kvonu saxlamağa çalışır. Münaqişənin nizama salınması prosesində Azərbaycan və Ermənistan tərəflərinin mövqələrində müəyyən fərqlər qalmaqdadır. Azərbaycan dövlətinin mövqeyi isə əvvəlki kimi birmənalıdır. Yəni ermənilər Dağlıq Qarabağ ətrafında işğal etdikləri əraziləri mərhələli şəkildə azad etməli, məcburi köçkünlər öz doğma yurdlarına qayıtmalıdır. Bundan sonra isə, keçid dövründə Laçın və Kəlbəcər rayonlarının azad edilməsi ilə eyni zamanda Dağlıq Qarabağ və Ermənistan arasında dəhlizin yaradılması mümkündür.

2008-ci il noyabrın 2-də Moskva yaxınlığında “Mayndorf” qəsridə Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin birgə imzaladığı **bəyannamədə** də münaqişənin ərazi bütövlüyü çərçivəsində həlli nəzərdə tutulur. 2009-cu il dekabrın 5-də ATƏT-in xarici işlər nazirlərinin Afinada keçirilən görüşündə qəbul edilmiş sənəd də məhz bu yanaşmanı təsdiq edir.

2010-cu il yanvarın 25-də Rusiyanın vasitəçiliyi ilə Soçidə Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin növbəti görüşü zamanı münaqişənin nizama salınması istiqamətində danışıqlar ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrələrinin 2009-cu ilin dekabr ayında təklif etdiyi yenilənmiş Madrid prinsipləri əsasında aparılıb. Bu danışıqlardan sonra Azərbaycan tərəfi Madrid prinsipləri əsasında verilən bu təklifi prinsip etibarını ilə qəbul etmiş, Ermənistan isə verilən təklifə münasibət bildirmək üçün iki həftə vaxt istəmişdi. Ancaq keçən dövr ərzində Ermənistan tərəfdən həmsədrələrin tərəfinə rəsmən heç bir cavab verilməyib.

2010-cu il iyunun 26-da ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədri olan ölkələrin prezidentlərinin “Böyük səkkizlərin” Torontoda keçirilən sammitində qəbul etdikləri birgə bəyanatda münaqişə tərəflərinə təqdim olunmuş yenilənmiş Madrid prinsiplərinə istinad edilir. Bu prinsiplərə görə, Ermənistan qoşunları işğal edilmiş rayonlardan çıxmalı, qaçqınlar öz yurdlarına qayıtmalı, münaqişə bölgəsində sülhməramlı qüvvələr yerləşdirilməli, Dağlıq Qarabağa özünüidarəetmə imkanı yaradan aralıq status verilməli, yekun statusun müəyyənləşdirilməsi isə növbəti mərhələdə müzakirə edilib həyata keçirilməlidir.

Keçən dövr ərzində Ermənistan qeyri-konstruktiv mövqedən çıxış edərək vaxt uzatmaq taktikasından istifadə edib. 2011-ci il mayın 25-də “Böyük səkkizlik” ölkələrinin

Fransanın Dویل şəhərində keçirilən sammiti çərçivəsində son üç ildə artıq üçüncü dəfə ABŞ, Rusiya və Fransa prezidentləri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınmasına dair birgə bəyanatla çıxış etdilər.

Bəyanatda ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədri olan ölkələrin prezidentləri Ermənistan və Azərbaycan liderlərini “iyun ayında keçiriləcək Ermənistan-Azərbaycan sammitində siyasi əzmkarlıq nümayiş etdirməyə və əsas baza prinsipləri (Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsinin əsas prinsipləri) üzərində işi tamamlamağa” çağırıblar. Bununla yanaşı sənəddə deyilirdi ki, “Dağlıq Qarabağ münaqişəsi tərəflərinin dinc tənzimləmə istiqamətində addım atmasının vaxtı çatıb”. Minsk qrupunun həmsədrləri olan üç dövlətin başçıları Ermənistan və Azərbaycan liderlərini israrla “əhalini müharibəyə deyil, sülhə hazırlamağa” çağırıblar.

Münaqişənin həlli istiqamətində növbəti cəhd 15 fevral 2010-cu ildə ATƏT-in yeni sədri, Qazaxıstanın xarici işlər naziri Kanat Saudabayevin Cənubi Qafqaza səfəri çərçivəsində baş tutmuşdur. Bakıda onun Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevlə keçirdiyi görüşdə vurğulanmışdır ki, ATƏT Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində öz səylərini bir qədər də artıracaq və “Madrid prinsipləri” çərçivəsində aparılan danışıqlarda ciddi irəliləyişə nail olunmasına çalışacaqdır. K.Saudabayev məhz bu məqsədlə regiona səfərə gəldiyini və münaqişə edən hər iki tərəflə ciddi müzakirələr aparacağını bəyan etmişdir. Lakin ATƏT-in Astanada keçirilən son sammitində də bu problemin həlli ilə bağlı nə hansısa qərar qəbul edildi, nə də həmsədr ölkələr tərəfindən işğalçı Ermənistana hər hansı təzyiq göstərildi.

ATƏT-in münaqişənin dinc yolla həll edilməsi istiqamətindəki son cəhdi 19 noyabr 2013-cü ildə Avstriyanın paytaxtı Vyanada olmuşdur. Təşkilatın Minsk Qrupu həmsədrlərinin- Robert Bradtke (ABŞ), Bernar Fasye (Fransa) və İqor Popov (Rusiya) iştirakı ilə münaqişədə iştirak edən ölkə prezidentlərinin 2012-ci ilin yanvarından dayandırılmış ilk təkbətək görüşünün hansı sonluqla başa çatması barədə mətbuata məlumat verilməse də, diplomatik mənbələr Dağlıq Qarabağ məsələsinin vasitəçilərin iştirakı olmadan yenidən təkbətək görüş formatında müzakirəyə çıxarılmasını bütövlükdə əhəmiyyətli hadisə kimi qiymətləndirmişlər.

Görüş ərəfəsində həmsədr ölkələrdən birinin- ABŞ-ın dövlət katibi Con Kerrinin Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinə telefon açmasını, iki ölkə prezidentlərinin birbaşa görüşünü dəstəkləməsini və danışıqların xüsusi irəliləyişə səbəb olacağına inam ifadə etməsini, mütəxəssislər münaqişənin gələcək həlli baxımından müsbət dəyərləndirilmişlər. Bu haqda Con Kerri Türkiyənin xarici işlər naziri Əhməd Davudoğlu ilə Vaşinqtonda keçirdiyi birgə mətbuat konfransında məlumat vermişdir. Con Kerri Ermənistan Azərbaycan Dağlıq Qarabağ probleminin həlli istiqamətində danışarkən qeyd etmişdir ki, “Türkiyə bu prosesdə və bir çox digər məsələlərdə böyük rol oynayır. Artıq aylardır ki, biz Kipr və Dağlıq Qarabağ haqqında müzakirələr aparırıq... Sakit bir tərzdə bu təşəbbüslərin önündə və ortasında olan səfirlərimizin prosesi davam etdirməsinə çalışırıq. Mən son 48 saatda... həm Prezident Əliyev, həm də Sarkisyanla danışmışam. Onlar az sonra görüşməlidirlər. Biz həmin prosesin irəli getməsini istəyirik və bu işlərdə iştirakımızı davam etdirəcəyik”.

Göründüyü kimi, həm ABŞ dövlət katibi, həm də Türkiyənin xarici işlər naziri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində Ankara və Vaşinqtonun sıx əməkdaşlıq etdiyini, müxtəlif vasitələrlə, o cümlədən Minsk Qrupu və başqa ikitərəfli məsləhətləşmələr yolu ilə bu dondurulmuş münaqişəni tezliklə həll etməyə, Qafqaza və ətraf regionlara

dayanıqlı sülh gətirməyə eyni perspektivdən baxdıqlarını təsdiqləmiş və bu istiqamətdə Prezident Sarkisyan və Prezident Əliyev arasındakı bu görüşün uğurlu olacağına ümid etdiklərini bəyan etmişlər.

Göründüyü kimi, ATƏT çərçivəsində müxtəlif formatlı danışıqlar aparılsa da hazırda Azərbaycan Dağlıq Qarabağın nə müstəqilliyinə, nə də Ermənistanla birləşməsinə razı olmadığına, ermənilər isə bu ərazinin Azərbaycanın tərkibində saxlanmasına razılıq vermədiklərinə görə, münaqişənin həlli uzanır və hələ ki, real nəticə yoxdur. Ermənilər “Milli azlıqların öz müqəddəratını təyin etməsi hüququ”nu bu münaqişəyə şamil edərək Dağlıq Qarabağın ya müstəqil elan olunması, ya da Ermənistanla birləşməsinə tələb edirlər. Azərbaycan isə ATƏT-in və beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən hesab olunan “ölkələrin ərazi bütövlüyünün pozulmazlığı” prinsipini əsas götürərək, DQ-nin həm müstəqillik qazanmasını, həm də başqa dövlətlə birləşməsi variantını birmənalı şəkildə rədd edir, öz milli yaşam haqlarını reallaşdırmaq məqsədilə Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərə “yalnız Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində hər hansı muxtariyyət statusunun verilməsinə” qəbul edir.

2014-cü ilin yayında və 2016-cı ilin yazında Ermənistan-Azərbaycan-Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin eskalasiyasının baş verməsi prezidentlərin yenidən görüşmələri və danışıqlar prosesinin nisbətən fəallaşması ilə müşahidə olundu. 2014-cü ilin avqustunda cəbhədə ermənilərin təxribatının qarşısının Azərbaycan ordusu tərəfindən qətiyyətlə alınması Ermənistanı və onun havadarlarını düşünməyə məcbur etdi. Həmin il avqust ayının 10-da **Soçi şəhərində** Rusiya prezidentinin vasitəçiliyi ilə prezidentlərin görüşü təşkil edildi. Həmin görüşdə tərəflər münaqişəni sülh yolu ilə həll edəcəklərinə dair mövqə nümayiş etdirdilər.

2014-cü il sentyabrın 4-də Uelsdə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin, Ermənistan prezidenti Serj Sarkisyanın və ABŞ dövlət katibi Con Kerrinin birgə görüşü baş tutmuşdur. Görüşdə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üzrə danışıqların hazırkı vəziyyəti və perspektivləri ilə bağlı məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi aparılmışdır. Həmin ilin oktyabrın 27-də Parisdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin və Ermənistan Respublikasının Prezidenti Serj Sarkisyanın ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələri ilə birgə görüşü keçirildi. 2015-ci il dekabrın 19-da ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələrinin təşəbbüsü ilə İsveçrə Konfederasiyasının Bern şəhərində Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin yeni görüşü keçirilmişdir.

Çoxsaylı görüşlərin keçirilməsinə baxmayaraq, Ermənistan tərəfinin tutduğu qeyri-konstruktiv mövqə, status-kvonun saxlanması üçün cəhdlər göstərməsi münaqişənin dinc yolla tənzimlənməsi məsələsini yenidən dalana dirədi.

1994-cü ildən sonra ilk dəfə olaraq münaqişənin yenidən aktiv hərbi əməliyyatlar fazasına keçməsi **2016-cı ilin aprel ayında** müşahidə olundu. Hərb tariximizə “**Dördgünlük müharibə**” kimi daxil olmuş 2016-cı il aprelin 1-dən 2-nə keçən gecə başlayan hərbi əməliyyatlarda 1994-cü ildən bəri ilk dəfə olaraq tərəflər ağır texnika və silahlar da daxil olmaqla əsas silah növlərindən istifadə etmişlər. Dördgünlük müharibə zamanı, Azərbaycan ordusu uğurlu hərbi əməliyyat nəticəsində Goranboy rayonu və Naftalan şəhərinə təhlükə yarada biləcək Talış kəndi ətrafındakı yüksəklikləri, eləcə də Seysulan məntəqəsini azad edib, Füzuli rayonu istiqamətində yerləşən “Lələ təpə” adlandırılan yüksəkliyə nəzarəti ələ keçirdi. Döyüşlər nəticəsində, Azərbaycan Silahlı qüvvələri Ağdərə-Maqadiz istiqamətində yolların nəzarətdə saxlanılmasını təmin etdi.

Ermənilərin keçilməz hesab etdiyi cəbhə xəti 2-3 saata yarıldı, Azərbaycan ordusu öz qüdrətini nümayiş etdirdi.

2 aprel 2016-cı ildə beynəlxalq qurumların təkidli müraciətləri və Azərbaycan dövlətinin sülhsevər siyasət yürütməsinin nəticəsi olaraq Azərbaycan Silahlı Qüvvələri işğal olunmuş ərazilərimizdə düşməne qarşı əks-həmlə əməliyyatını və cavab tədbirlərini saat 15:00-dan başlayaraq birtərəfli qaydada dayandırmaq barədə qərar qəbul etdi. Ermənilərin itirdikləri əraziləri qaytarmaq üçün cəhdləri heç bir nəticə vermədi. Aprelin 3 və 4-nə keçən gecə ərzində aparılan döyüşlərdə ermənilər canlı qüvvə və hərbi texnika sarıdan çoxsaylı itkilərə məruz qaldılar. Aprelin 5-də saat 12.00-dan etibarən Azərbaycan-Ermənistan qoşunlarının təmas xəttində tərəflərin razılığı ilə əməliyyatlar dayandırıldı. Razılaşma Moskva şəhərində Azərbaycan və Ermənistan silahlı qüvvələrinin baş qərargah rəisləri arasında əldə edilmişdir.

Aprel döyüşləri Azərbaycanın hərbi qüdrətini, erməni ordusunun və dövlətinin acizliyini aşkara çıxarmaqla erməni cəmiyyətində şok effekti yaratdı. Hərbi əməliyyatlar zamanı Azərbaycan xalqının böyükdən kiçiyə səfərbər olması, cəmiyyətdə böyük ruh yüksəkliyinin baş verməsi, xalqın dövlət və onun başçısı ətrafında sıx şəkildə birləşməsi xalqın Dağlıq Qarabağ məsələsində haqlı mövqeyini bir daha göstərdi. İflasa uğrayan Ermənistan hakimiyyəti isə çıxış yolunu bir neçə yüksək rütbəli hərbiçini işdən qovmaqda, eləcə də Ağdam və Tərtər rayonlarının cəbhəyanı kəndlərinin dinc əhalisini artilleriya atəşinə tutmaqda gördü. Nəticədə sakinlərin evləri dağıldı, dinc əhalidən bir neçə nəfər həlak oldu. Erməni atəşindən zərər çəkmiş Azərbaycan kəndlərinə yerli və xarici jurnalistlərin səfərinin təşkil edilməsi erməni vandalizmini və onun nəticələrini bir daha dünya ictimaiyyətinə əyani şəkildə çatdırdı.

Aprel döyüşlərində tam iflasa uğramış erməni hakimiyyəti vəziyyətdən çıxış yolu kimi sərsəm bəyanatlar verirdi. Qondarma "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nın erməni parlamenti tərəfindən tanınması haqqında verilmiş və dərhal da geri götürülmüş bəyanat, əvvəl ermənilərin heç bir ərazi itirmədikləri, sonra isə Azərbaycanın azad etdiyi ərazilərin geri qaytarılması şərti ilə sülh danışıqlarına yenidən başlanılması kimi sərsəm bəyanatlar bunlara misal ola bilər.

Aprel insidenti həm də Ermənistanın siyasi məğlubiyyəti demək idi. Demək olar ki, bütün dünya ictimaiyyəti, hətta Ermənistanın da üzv olduğu KTMT-nin Azərbaycanın öz sərhədləri daxilində əməliyyat aparmasını etiraf etməsi, himayədarı Rusiyanın isə səssiz qalması təcavüzkar ölkəni aciz vəziyyətdə qoydu. Belə şəraitdə Ermənistan yenə əvvəlki "danışıqlar xatirinə danışıqlar" taktikasına qayıtdı.

2016-cı ilin may ayının 16-da Vyanada Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin, Ermənistan Respublikasının Prezidenti Serj Sarkisyanın, ABŞ-ın dövlət katibi Con Kerrinin, Rusiya Federasiyasının xarici işlər naziri Sergey Lavrovun, Fransa Respublikasının Avropa məsələləri üzrə dövlət katibi Harlem Desirin, ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələrinin, ATƏT-in hazırkı sədrinin xüsusi nümayəndəsi Anji Kaspşikin iştirakı ilə görüş keçirildi.

Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev və Ermənistan prezidenti Serj Sarkisyan Avstriyanın paytaxtı Vyanada görüşdülər. 2016-cı il iyunun 20-də Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya prezidentlərinin Sankt-Peterburqda üçtərəfli görüşü keçirildi. Görüşdən sonra yayılan bəyanatda deyilirdi ki, prezidentlər Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə dair özlərinin müntəzəm əlaqə qurmasının əhəmiyyətini qeyd edib və ATƏT-in Minsk qrupunun işinə əlavə olaraq danışıqları bu formatda davam etdirmək

barədə, həmçinin münaqişə zonasında beynəlxalq müşahidəçilərin sayının artırılması haqda razılığa gəliblər. Bəyanatda qeyd olunurdu ki, Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri mayın 16-sı baş tutan Vyana sammitində tərəflər arasındakı münaqişə zonasında vəziyyətin stabiləşdirilməsi və sülh danışıqları prosesinin davam etməsinə dair danışıqlarda irəliləyiş olmasını təsdiqləyiblər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev bu görüşdə də Azərbaycanın haqlı mövqeyini bir daha vurğulayaraq, RF prezidenti V.Putin ilə görüşdə "status kvonun qəbul edilməz olduğunu" bildirmişdi. Bununla bağlı cənab prezident qeyd etmişdi: "Status-kvonu dəyişmək üçün biz Azərbaycan ərazilərinin işğalına son qoymalıyıq".

Bununla yanaşı, danışıqlar prosesi hazırda heç bir müsbət sonluq vəd etmir. Hər vəchlə status-kvonu qoruyub saxlamağa çalışan Ermənistan Azərbaycanın hərbi-iqtisadi qüdrəti qarşısında aciz olduğunu başa düşərək, öz xilasını xarici himayədarlarında, xüsusilə Rusiyada görür. Azərbaycanın müasir silah arsenalına qarşı Rusiyanın Ermənistanda yerləşən hərbi bazalarında saxladığı "İsgəndər" tipli raketlərə ümid etməsi bu ölkənin düşdüyü aciz vəziyyətin göstəricilərindən biridir. Demək olar ki, öz suveren hüquqlarını RF-yə "bəxş etmiş" və forpost statusuna yiyələnmiş bu dövlət qurumu hazırda Rusiya ilə birlikdə ümumi komandanlığa tabe olan qoşun birləşməsi yaratmaq istiqamətində fəaliyyət göstərir. Bununla da Ermənistan rəhbərliyi Rusiyanı Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə birbaşa şəkildə cəlb etməyə ümid edir. Yaxud qondarma "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nda qondarma qurumun adının "Arsax"a dəyişdirilməsi üçün referendum keçirməyə cəhd göstərir.

2018-ci ilin mayında Ermənistanda baş vermiş hakimiyyət dəyişikliyi nəticəsində S.Sarkisyan və onun cinayətkar klanı hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı, Nikol Paşinyan baş nazir vəzifəsini ələ keçirdi. Populist və qeyri-ciddi siyasətçi kimi tanınan Nikol Paşinyanın Qarabağ məsələsində sələflərindən geri qalmayaraq səsəndirdiyi sərsəm bəyanatlar danışıqlar prosesini hazırda dalana dirəmişdir.

Azərbaycan ordusu Ermənistan üzərində hərbi üstünlüyünü sonrakı dövrlərdə də nümayiş etdirmişdir. Buna misal olaraq **2018-ci il 20-27 may tarixlərində** Naxçıvan Muxtar Respublikasında həyata keçirilmiş uğurlu "**Günnüt əməliyyatı**"nı göstərmək olar. Bu əməliyyat nəticəsində Şərur rayonunun **Günnüt kəndi, "Ağbulaq" yüksəkliyi, Qaraqaya dağı** azad edilmiş, **Dərələyəz mahalının Arpa kəndi** isə Azərbaycan ordusunun nəzarətinə keçmişdir. Döyüşlər nəticəsində, ümumi olaraq, 11,000 hektarlıq ərazi azad olunub. Əməliyyat Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinə **İrəvan-Yeğeqnadzor-Gorus-Laçın-Xankəndi avtomobil yoluna** nəzarət etməyə imkan vermişdir.

Ümumiyyətlə, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycanda ictimai-siyasi sabitliyin bərqərar olması, bütün sahələrdə aparılan demokratik islahatların uğurlu nəticələri ölkəmizin beynəlxalq nüfuzunu daha da artırmış və onu dünyanın aparıcı dövlətlərindən birinə çevirmişdir.

NƏTİCƏ

Azərbaycanın ağır və mürəkkəb dövründə xalqının təkidli xahişi ilə Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışı xalqımızın tarixinə Milli Qurtuluş günü kimi daxil oldu.

Heydər Əliyevin hakimiyyətə başladığı ilk gündən əsas diqqət ölkə daxilində siyasi parçalanmanın qarşısının alınmasına, sakitliyə və sabitliyə, cəbhədə atəşkəsə nail olunmasına, sürətlə artmaqda olan infilyasiyanın qarşısının alınmasına, azad bazar iqtisadiyyatına doğru dərin sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni islahatların həyata keçirilməsinə yönəldildi. Heydər Əliyevin qətiyyəti, prinsipliliyi, diplomatik səyi və böyük dövlətçilik təcrübəsi sayəsində dövlətçiliyimizə və müstəqilliyimizə qarşı edilən bütün qəsdlərin qarşısı müvəffəqiyyətlə alındı, dövlətimizə qarşı törədilən qəsdlər ləğv edildi.

Qısa zamanda Heydər Əliyev tərəfindən Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət strategiyasının konseptual, elmi əsasları yaradıldı, bütöv bir təlimin beynəlxalq münasibətlər sistemində uyğunlaşdırılması istiqamətləri, prinsip və vəzifələri, düşünülmüş taktiki yolları, dünya dövlətləri ilə əlaqələrin yaxın və uzaq strategiyası müəyyənləşdirildi.

Azərbaycan tarixinin ən parlaq səhifələrindən biri olan «Əsrin müqaviləsi» sazişlərinin imzalanması Heydər Əliyev dühasının düşünülmüş və uzaqqören diplomatiyasının böyük və tarixi qələbəsi, neft strategiyası siyasətinin parlaq uğuru idi.

Respublika Prezidenti İlham Əliyev öz fəaliyyəti dövründə Heydər Əliyev siyasi kursunu uğurla davam etdirməklə yanaşı, ulu öndərin idarəçilik metodlarından da yaradıcılıqla istifadə etmişdir. Belə ki, ölkə başçısı xalqın problemlərinə həssaslıqla yanaşmış və dövlət məmurlarından da bunu tələb edərək demişdir: «Tutduğu vəzifədən asılı olmayaraq hər bir rəhbərin başlıca vəzifəsi xalqa, millətə xidmət etməkdir. Mən vəzifəli şəxslərə, xalqın onlara olan münasibətinə görə qiymət verəcəyəm». Bu ideyanı öz fəaliyyətində əsas götürən dövlət başçısının qətiyyəti sayəsində ölkəmizin hərtərəfli inkişafı üçün uğurlu nəticələr qazanılmışdır.